

מלכות רומי בימי האנרכיה של המאה השלישית

(לאחר הסבירים ועד דיוקליטינוס)

חמשים השנים החוצות בין סוף בית אטוניוס¹, ולבין תחילתו של דיוקלטיאנוס קיסר² בידוע משמשות הנו ימים של ערבותיא ואנדראמוסיא ומשברים תכופים, מעין תמותה כוללת של העולם הרומי הגדול. ברם אפיקעל-פי שנוהגים אנו לסקור את כל השנים הללו סקירה אחת — כתקופת משבך אחד נבירות, שהמאורעות המשתנים, והזרים ונשנים שפה אינם אלא ביטויים. הרבה דומים למאורע אטאстроפאלי מكيف אחד; מכל מקום מצוים אנו להבחין בהם שלושה פרקים ואלו הם: 1) ממיתתו של אלפנסנדר ועד למותו של דיוקיוס קיסר³. אפיקעל-פי שפרקזון זה מעלה אף הוא כמה גליוייסוד חמורים של אותו משבך כולל גדול, הרי עדין אין המלחמות מעורערת ומפורקת; ולא עוד אלא שלפעמים כאילו חזרת היא לשעה לעין תפארת ראשונה (כגון ביום מלכותו של פיליפוס הערבי, 244—249). 2) לאחר מותו של דיוקיוס קיסר ועד להתקשרותו של קלודius הבן Gothicus (254—268). הרי זה פרק-זמן החמור ביותר בתולדותיה של התקופה הנזונית. באותו הזמן מתחפת מלכות רומי כמעט כמעט בכל איפרביות ומשתsuma איברים ושוקעת במלוא היקפה (לוציא בריטניה וספרד). בתקופה של פורענות מבית ומהוץ. יותר מתבלט כאן המשבך המדיני-הפנימי של האימפריה שכrodu במשבר המדיני-הלאומי: הצלונות במלחמות-אויבים במזרח ובמערב, בהתרדורותן לטענה של רוב האיפרביות שבמזרחה מן המלכות עליידי הטרופיתן למדינת-תadmor הפורחת ובהתיסודות של המדינה הנאלית במערב. 3) הפרק האחרון (268—284): אף כאן המשך לועוזים קשים שמתילה, אלא שכבר מגלת רומי סימניות לרבה להתאוששותה במיוחד בחומה של ההייאקוט. הצבאות עם הגרמנים באירופה ועם הפרסים במזרח. ואפיקעל-פי שעדיין לא נחלצה המלכות מן המערבולות, שנסתחפה לתוכה, הרי כבר מתחשרת כביכול תקומה של עתיד-לבוא (ביחוד בולטים טימני-הבראת מלכותו של אוריליאנוס, 270—275). ברם אף תקומה זו אין משמעות החזרת מעמדה הראשון של האימפריה לקדמותו; אין כאן שיקומה של הקיסרות האנטונינית, או אף דסיבירית. המאורעות הממוטטים של

¹ האחרון שביהם, סיבירוס אלכסנדר, נרצח בידי האיסטרטיות במלחמה עט הגרמנים בשנת 235 סמוך למינץ.

² סוף 285, ו衲בסה מלכותו בתחילת 285. מלآخر שנרג' ריבקו Carinus.

³ נפל בקרב עט הגותים בדוברוגה שכרומניה בסופה של שנת 251.

ימי המשבר הגדול — לא נסתלקו רישומיהם, כשם שלא בטלו גורמיהם מעיקרכם. והרי תקומה זו פירושה: סיגולה של המציאות החדשה לעובdot-היסוד שנתגלו בשנות האנרכיה העלה מסקנות מן הגילויים הקשים בעולמה של מלכות רומי (ואף-על-פי שלאידך גיסא, יש בה באותה מציאות חדשה מן המשך-התפתחות של יסודות מדיניים וחברתיים, שתחילת גילויים בהםיהם של הסביברים).

הרי שמשמעותם של המאורעות בחמשים השנים הנידונות. איןנה מצטמצמת בהיקף ומאנם בלבד; שנים הללו קובעות הן במידה מכרעת בגורלה של מלכות רומי לכל הימים שלහן. שכן אותו מבנה מחדש של האימפריה הרומאית, בדרך שחזרה וגנטיסדה בידיהם של דיווקליינוס וקונסטנטינוס, משמעו: יסודות חדשים ופגיט חרדשות של הממלכה בכל שטחי החיים הציבוריים הגדולים, בין בתחום המדיני ארגוני של המשטר המלכתי, הוגנתתי והצבאי, בין בתחום הסוציאלי והמשקי ממלכתי ובין בתחום התרבותית-ידנית. והרי מעלה המדינה הדיווקליינית-קונסטנטינית מעין בריאה חדשה, שטיבה מיוחדת ומופרש בעיקרו מן העולם הרומי-יווני שלפני.

הרי זו המלכות הביזנטית-הנוצרית. מלכות אחרת, משונה מן הציביליזציה הרומית-יוונית, ואף-על-פי שודאי אף היא יונקת מן הקודמת לה ונשענת על הרבה מיסודותיה. גלגולים אלו, שנתלו אל תהליך בנינה וחידושה של מלכת רומי לאחר הצעוזים שנתרגשו עלייה ביובל-שנתיים שחלפו, וודאי משלבים הם במשי הימים האלה. המאורעות של תקופת-היסוד זו הם שהכשרו והעלו את תמורות-היסוד, שנתבעו בתקופת-ייסודה של המלכות האוטוקראטית-הנוצרית. הרי שהימים הנידונים משמשים מעין פרשטי-דרכים גדולות, התוחמת בין שני עולמות היסטוריה האנושית, בין שתי תרבויות, שנשתקעו כאחת בעולמה של הציביליזציה האירופית המודרנית.

ברם לא זו בלבד. אף גורלה המרוחק של אותה מלכות מחדש: תמותה של האימפריה הרומאית שבמערב במאה החמישית, ואם תמצא לומר אף התקטועותה של המלכות הביזנטית שבמזהב במאה זו, בידי האיסלאם המתרץ, אף גורל זה נعزيز הוא, לדעת רבים, במאורעות ובגורמיים של אלו, שנתגלו בימי המשבר המכריים של המאה השלישית. הרי שהתקופה הנידונית מקפתה כביכל אף את חורבנה ממש של מלכות רומי ואת אובדן של הציביליזציה הרומית-יוונית כמעט בוגמר.

שתי הבחנות — התגלגולות של האימפריה הרומית, המסורתית-חילונית למלכות אוטוקראטית-נוצרית, עם כל התמורות הגדלות בתחום הסוציאלי, הכלכלי והתרבותית-ידנית, המקופלות כאן, וחורבנה של המלכות הרומית במערב בידיהם של הגרמנים, עם קטיעת אברית הרבים של מלכות ביצנץ במזרח, שתי בבחנות אלו מתקשרות זו, כאמור, אצל רוב החכמים האחרוןם בעזונה של תקופה זו של ימי המשבר במאה ה-5. ותרי נוהגים ההיסטוריונים לחשב כאן את פרשת הבועיה הגדולה, שקוראים לה: חורבנה של העולם העתיק (או: חורבנה של רומי, וכיוצא באלו השמות), ומשתדים להעלות מן המאורעות של הפרק דילן אוטם

גילויים או גורמים עיקריים, שדרעתם הביאו לאלהר ובתמשך הימים לתחמוצתה של רומי. שיטות הרבה העלו החוקרים להסבירה של עובדא זה, והתעכומות גדולות רוחות בכתבי המדראות של ההיסטוריונים, שמקשים כל אחד לפניו בדרך לנערץ את כללם של המעשים הרבים, העולים במאה השלישית ולהלן, בגורם אחד יסדיי, העשיי כביכול לשמש אב לשאר הגילויים ההיסטוריים כולם, מעין תולדות-ישראל הכרת. המ策רפות לבסוף לחזון: תומוצה ואובדנה של התרבות הרומית-יוונית.

יש — ולאחרונה נחטטו חכמים הללו ביותר — שרואים את הגורם-האב לשקייטה של מלכות רומי בתחום המדיניה החיצוני: המלחמות הקשות שעם; עמידגרמנים המתגברים באירופה ועם הפרסים, שבירה ידם אף הם במוורה, הן שהतיסו את כוחה של האימפריה הן שגררו את הפיכתה של המלוכה לאוטוקרטיה מזרחת בירוי קרנית וממושטרת, הן שגרמו לברבאייזיה של הצבא הרומי, והן שהכשירו לבסוף את כיבושו של המערב הרומיי בידיהם של הגרמנים. ויש שרואים את עיקר הגורם בתחום המדיניה הפנימי. מלחמות-הבית המריבות שבין הקיסרים המתחרים, קוצר-ימיהם של הקיסרים-השליטים, השתגשגותה ושהיותה של האדמיניסטרציה, הכרוכות בהדריה-היציבות של המושל העליון — כל אלו הכשירו תחילת את הצלחתם של „הברברים“ במלחמות-התנופה שלהם כנגד המלכות ממערב ומזרח, ואף מרגעם את אשיות מבנה-כלכלי והתרבותי של מלכות רומי. הגוסחה המצויה: תהליך הפיכתה של מלכות רומי ממדינה של דיארכיה (סינט וקיסר) לאוטוקרטיה מונאר-כית, אוריגנטאלית, העלה עמו את הקאטאסטרופות של המאה הג'. ושוב אחרים מבקשים לתלות את עיקר גורם של המעשים בנסיבות כלכליות, אם בייסודם-המבנה של הכלכלת היוונית-רומית, שלא היה בידי שימוש מצוע איתן לעולמים של מערכת העולם העתיק, ואם בנסיבות שלושה: התכחשותה של הקרקע ברחבי הממלכת שחלה ופשטה בדורות הללו.

שיטה אחרת מבקשת להסביר את המאורע — שקייטה של המלכות הרומית — בגורמים ביולוגיים ויישוביים-סוציאליים, כגון התמימות הילודת, שרווהה בחברה היוונית-רומית, במיוחד בשכבותיה הבינויות והעליווניות, היא שדרלה את כוחותיה של האומות השליטות וגרמה להתנוונותן. ביותר בולטות-כאן שיטתו של Seecck בדבר „השמדת הטוביים“ — Ausrottung der Besten. עלי-פי שיטה זו ערכו ביסודות של הקיסרים, מן קומודוס ואילך, ואכזריותו של המשטר, שפגעו בעיקר ביסודות האקטיביים, החפשיים שבחברה, הן שחייבו, עם כוחות-האופוזיציה שכגד השלטן, אף את החוגים האיתניים בחינה רוחנית ונפשית, ושיררו את היסודות היידיים, החמוניים, המתרפסים והפגומים. ומכאן: פסיקת-יצירתה, חדלון פעילות מדינית, קבלת עיל שעבוד ושאר כל הופעות השליליות המציגנות את העולם הביזנטי שנtabsס מלآخر המאה השלישית (בתוך ההשתעבדות לנצרות הפנטית).

אפשרה מודרנית מבקשת לפרש את המאורעות הנידונים כתוצאה ממבנה הפליטי-סוציאלי של הקיסרות הרומית, במיוחד כדרך שנתפתחה מתחילת המאה השניה ואילך. תחילת משמשת לתומוצה עיליה חשובה: כפייתם של האורחים לצרכיה של המדינה אותו משטר, שקבע את התושבים למעלה מידת הראוי

והאפשר לעניינה של המלכות (בדמות הליטוגיות, עבדות-הפשייה, המונופולין של המדינה בכמה מענפי הייצור וכיוצא בזו). סילק בידים את יכולת-ההתקפות הطبيعית של עמי האימפריה ורוכן אותם מנכסיהם ומפושר-פעילותם. ובשניה — והוא העיקר: המבנה הסוציאלי, שהמלכות הושתתה עליו, פגום היה מעיקרו: צר היה המצע מלישא על גביו את הממלכה הגדולה, המלכות הרומית והתרבות היוונית-רומית נחבססו על השכבות האמידות של האיפרוכיות; בין המשטר הממלכתי ובין הציביליזציה נתיחסו על "העיר", הכהרים, שהיוו רובם המכרים של תושבי האימפריה, נראחים בין משלוחן והנהלה ובין מן ההגאה מקנייני התרבות החומרית והרוחניתם. תחילה האורבנייזציה שגבר בתקופת הקיסרים, לא סייע אלא לשכבה מועטת של הילידיים. המעשים של המאה השלישית, בימי המשבר, אינם אלא מהפכה סוציאלית, שבה תקפו האיכרים בדמות החילות (שבימים הללו היו כלם — או כמעט כלם — מתושבי הכהרים, איכרים ופרוליטריוון כפרי) את המשטר המdexני-תרבותי, שנשען אל המעדות העירוגניות האמידות. תוצאותיה של מהפכה זו היו: גטילת כוון של ה"ערים" ושינוי השכבות החברתיות כולם במערכות המשטר המונארכיביווקרטי של המלכות הדיווקליסינית. שיטה זו יש בה הרבה מן האמת והרבה מן הרחוק והמפוקפק כאחד.

ברם ככלום אין ליתן את הדעת אף על "צורך של המצע" למלכות הרומית מבחןת מאוייהם הלאומיים של העמים הרבים באימפריה להוציא את התהומות היווניים? אלא שאנו פטורים מלדוון בפרשא זו ואפילו במצט, ואפ-על-פי שלhalb נזקק למקצת לכמה הבחנות, בivid בזיקה לנושאו העיקרי: ארץ-ישראל היהודית בימי האנרכיה. מכל-מקומות מצוים אנו לעין בסירה מרפרפת בגילויים — ולא בסיבות — העיקריות של המשבר. ונפתח בתחום המdexני-צמאי, — ראשונה בנסיבות שבמורה ולאחריהם באלו שבאיופה.

בנ"ז

א) בין פרט החדש ולבן רומי

חוורבנה של מלכות פרתיה והתייסדותה של המלכות הפרטית החדש הכספיות אותם מאורעות קשים, שערעו וזעעו את מלכת רומי במרוח בימי המשבר הא Больш, אף-על-פי שהפרטים אף הם אימתח מوطלת היה להפרקים על רומי, ומפורסמת מפלתו של קרוסט לזר חרון בשנת 53. לפניות פירת-הנוצרים וכיבושיםם של הפרטים בשנת 40 במרוח (סוריה ופוגיניה וארץ-ישראל, לרבות שטחים גדולים באסיה הקטנה). יש והפרטים היפו את צבאות רומי גם בתקופה הקיסרית; בתחילת מלכותו של מרקוס אוריליאנוס ניגפו הגייסות בשתי מערכות קשות (הגייסות של קפטוקיא תחילת, ואלו של סוריה לאחריהם), אלא שמיד לאחר מכן חזרו הרומיים ונצחו בהכרע את חילוֹת הפרטים.

מכל-מקומות היה מעמדה של פרתיה מבחינה מדינית-ארגוני וצבאית רופף בכל הימים, ולא הייתה איום קשה לrome אלא בדרך ארע. הגורמים לכך, כמו שמצוינים החכמים, הרי הם:

1) **מבנה הפיאודלי של הממלכה, שמקפל בו לא רק חולשה סוציאלית-כלכלית**

מלכות רומי בימי האנרכיה של המאה השלישית

טירופת אלא אָחָרְפִּסְתָּה פּוֹלִיטִית־אַרְגּוֹנוּתָה⁴; מערכת של המדיניות שקייפה ארצות הריבת וחוירותן כמעט גבלה עם עצמות מוחלטת, מעורערת הייתה ועשויה לסתורך בכל שעה⁵.

2) העדר מצע רוחני־לאומי מكيف ואיתן, מפורסם⁶ ה־היליניסטים של המלכים הפרתיים; הסינקריטיזם הדתי, שפטם במדינתם, מוטט את יסודי הדת הלאומית האיראנית ושמט את הקרע הרווחנית־תרבותית מון חמלכות גדולות.

3) העדר בסיס מוצק לסדריה הירושה של המלכות בדינאסטייה שלטת העונשת מלחמות בין ירושיה המלוכה ובין קרובים הטוענים לשלטונו תדיירות הונ במדינה הפרתים ומושבות עד לסופה ממש. כל אלה נטלו מפרתיה את החשד להיות מדינה חסונה וביחוד מלארגן צבא קבוע גדול, ברקיעם וברקעם שמעת.

המלכות הססנידית⁷. פטורה הייתה במידה מרובה מן הפגמים הללו: תחילתה נתीירה לקשר במסורת הפרטית העתיקה: האחמנידית. מלכי פרט החדש ראו עצם — ובדין — ירושיהם של המלכים הפרטיים הגדולים מבית פורש ודריש. הרי שנשתקה במלכות החדשה מעיקרה מסורת לאומית־פוליטית, שנעכלה אצל המלכות שקדמה לה. רעיון זה של קשיית השרשנות, שנוטקה חמיש מאות וחמשים שנה, והחייאתה של פרט המטען להטיב את העם הפרט, שחזר לגודלו, עזר בו את השאיפה להחזיר את תפארתו מקדם ושימש גורם מלבד. הרי זה אפוא מעין תחיה לאומית־מדינה.

ובשניה: השליטים החדשים נתפונו — ואף עלתה בידם במידה מרובה — לסלק את עצמאותם של האחshedרפניטים המלכים הרבים ולכוף עליהם את מרותה של הריבונות הססנידית; תחת הדינצטראלייזציה הפיאודאלית — ריכוז ופיקוח וכפיטה למשל העlion. אפשר ששני זו מוכח לגבי תי הודיים שבמלכות פרט — במעשה המפורסם של רב כהנא⁸. מכאן משמע לכארה, שהפרטים הססנידים ביטלו, מיד עם ראשיהם, אותה אוטונומיה יתרה, שזכו לה היהודים בבבל: דינרי נפשות לעבריניים.

ולבסוף: ייסודה או חידושה של כנסיה לאומית, המבוססת על הדת המסורתית, דת זורואסטר, כנסיה זו, שיסודה ופיתוחה מלאוה היה התפתחותה של ספרות דתית (צד־אוייסטה), שימושה אחד העמודים האיתנים עד לסופה של האימפריה החדשה. אמנם תחיה דתית זו בישרה תחילת — ופעמים אף לאחר מיכן — נגניות כלפי

⁴ עובדא זו עולה לעיניו אף מן ההיסטוריה היהודית מימי בית שני האחרון ועי' חלק א' של ספרנו, עמ' 228.

⁵ המלכים קוראים את עצם במטבעותיהם: פילהילינים [= אהוביין].

⁶ על שם סון אבי פרג אבי ארדשיר = ארתחשחה, מייסדה של הדינסטיה החדשה טן בשנים 126–144. לעין התאריך, שנהג בין הפרטים עצם לשנה 224 ראה Taqizadeh במאמרו Zur Chronologie der Sassaniden ב-ZDMG כ' 1937 משנת.

⁷ בבא קמא קיו א. שם בידוע קרויה (לפי הנוסחות הנכונות) מלכות הפרטאים יוזנא" ושל הססנידים פרטא".

הדרות האחרות⁸: ברם לפि שדרך כלל משכה הסובבות אף במלכות הסנסציית, לפיכך לא נתקפה, לאידך גיסא, נאמנותם של העמים שאינט איראנים למלכות פרס⁹. מתחילה מלכוו של ארדייר, לערכך, פותחת שורה ארוכה של מלחמות קשות בין פרס ורומי שאין פוסקות אלא לשעה ראשונה שבז' בשנות 230—232, שנפתחה עליידי הפרסים. המסורת הספרותית (הירודיאנוס) מייחסת לארדייר, במלחמה זו, תביעתו מלכות רומי להחזיר לרשות פרס כל אותן הארץ שבמזרחה, שלטו בהן האחמנידים לפניהם, דבר שלכאורה נשתייר מעין חכמת קבוצה למלכי פרס התקיפים שלහן — מעין מדיניות קבוצה של המלכות החדשת להלן נחזר לדון בכך קדרות. המלחמה, נראה הוכרעה עליידי מוצאות חותכות; אלא שהנצח הרומי נחל בהמשכה כמה מפלות חמורות, דבר שסייע להתמעותה של הפרסטיזיה הרומית במו"ח¹⁰.

לאחר חמיש שנים (237) שוב פותח ארדייר בהתקפה בבין-הנהרות, וכובשה (בסוף ימיו של מכסימינוס התרקי); גורדינוס השלישי דוחק את הפרסים בשנת 243¹¹, וחזר וכובש את בין-הנהרות. מיתתו של חותן הקיסר הצער טיםיסיתאוס בנזיבין ורציחתו של הקיסר (פברואר 244) לאחר-מיכן מנעו את המשכת התקופה הנגד הרומית, שנסוגה מפרש (244) ונכרתה ברית שלום בין פרס ורומי, לרעה של האחロנה (רומי מותרת על ארמניה ובין-הנהרות¹²).

אנו באים לפרק החומר ביותר שבתקופת המשבב במאה ה'ג' — לשנות החמשים והששים, שבהן נידונה המלכות להתרוקות גמורה. אף במו"ח מטה ידם של הרומים במלחמתם עם פרס. שיא מפלתה של רומי, בידוע, מוצא ביטוי בשביתו של הקיסר וולירינוס בידי שבור המלך, בז'וני שנת 260. באותו הימים עולה שמה של תדמור, שתחילת מסייה היא למלכות (או לפחות מסייחה למראית-עין), ולבסוף מבעתה היא בה ומשמשת גורם מהרס לשלוות האימפריה מאורע שכורז אף הוא בהתמעות כוחה של רומי במו"ח ובמפלתה במאבקה עט הפרסים. אלא שכזאת חייבים אנו להוסיף מקצת עיון, שכן עד לפני שנים מועטות הילך המחקר ההיסטורי בדרך הנחתה של מפלת צבאית גוזלה אחת והיא — על דעת רוזב

⁸ ובמקורות התלמודיים — כמה ביטויים לכך כלפי היהדות; כהנאה קרויות "חבריט", "חבריל".

⁹ וודאי אין להפריז בהערכת החמורות, שהלו במלכות הפרסית החדשת. לrico גמור ולסילוקו של הפטיאודליום לא הגיעה אף היא: נטיות של התבדרות והתפרקות מעל פרס מצויות הן, ואף מtbodyות במרידות והתקפות על פרס גם בימייהם של הסנסצייט, ריגולציה מושלמת של סדריה-ירושה במשפחה המלוכה אינה מצויה אף כאן. מלחמות ירושים שכיהות הן במדינה הפרסית החדשת. אלא שבఈוותה לפרטיה נשתרף, יחסית, מעמדה של מדינה זו.

¹⁰ לשעה שלוש מחות הפרסים לסוריה ולקופוטקיה.

¹¹ תחילת ימיו של שבור הראשון 241—279.

¹² כך כותב פומטן. חלוקים עלייו האחרים. על מלחמה זו מדבר שבור בכתובות שחקק (ראה עלייה להלן) ומתיימר, שהנחלת מפלת קשה לגורדינוס ולצבאו. נראה שאמנם נחל נצחון על חלק מן הגייסות הרומיים (ראה רוסטובצ'יב, עמ' 23).

החלמים — שנפתחה עט שביתת ווילרינוס ושרורה לבוזה של סוריה כולה, לרבות אנטיאוכיה הבירה ושל אסיה הקטנה ברובה¹³. ברם, מזודה חשובה אחת שנתגלתה ונחפרסה לפניו כמה שנים, בצרות הרמזים שבספרות היוונית והסורית, העלתה לעינינו מאורע אחר גדול, שקדם לו: פלישה פרסית קשה לسورיה ולאסיה הקטנה וחרובנן של שתי אימפריות אלו (לרבות אנטיאוכיא) בחרב ובאש. מאותה שעה ואילך נחלקו הימים: מהם שמקשים להגיח כיבוש אנטיאוכיא ג', פעמיים¹⁴, ומהם — שתיים בלבד. אף אלו מתרבים בדרכם של אחרים. אלא שאף לשיטה זו — גדולים היו הצעוניים, שהריעשו את עלמו של המוזח הגדול, ובוודאי רם היה אף ההד שניישא משלדה המערכות וגיאץ לארץ-ישראל.

אותה מזודה נקראת קבאת קָבָה (נתקלה בשנת 1936), כחותם בשלוש לשונות: פחהות (פרסית-פרתית), פרסית חדשה יוונית, ומילאה עצה מלחמותיו של שבור הראשון, כתובה זמן מועט לאחר שביתת ווילרינוס. הכתובת חוקת בבית-אבני מלפני קברות האחמנידים, סמוך לפירסיפוליים¹⁵. כתובה זו שגורמה, כאמור, למטען פנים חדשות למאורעות שבשנות החמשים, מסתיעת עדותה וביאורה עליידי מקצת מקורות מזרחיים, שעד לגילוייה של תעודה זו, לא השגיחו בהם רוב החברים. המעניינת והמפורשת — ואף אם המعرفת שבחם — הריתוי הסיבילה הי"ג שבספר הסביבויות¹⁶, ה"גְּבוֹאָה" דילן נכתבה זמן מועט לאחר 260, והיא מתחארת את המאורעות שלאחר רציחתו של סיבירוס אלכסנדר ועד לאחר שבייתו של ווילרינוס. יש אומרים שמחברה של סיבילה זו נוצרית. היה, שפנ' מצוים בו בחיבור חרוזים נוצריים ברורים; ויש אומרים: יהודי היה, ואולם החרוזים אינם אלא תוספות מאוחרות, דבר שמצוין אף בשאר הסביבות; ויש שמקשים לראות בו יהודי שנחנצר¹⁷. על-כל-פניהם ברור, שהיה איש בני-שעתם של המאורעות המתוארים על ידו, ושישב סמוך למקום של המעשים (כנראה בסוריה, ושם במצרים). והרי אף מכאן עולה בעיקרה אותה תמונה, שמתווארת אצל שבור. ברם כתובתו של שבור אין חשיבותה מתחזית בהעלאתו של כיבוש פרסי גדול בתחילת שנות החמשים; לדידי גדול ערכה ביהود במה שהיא מעלה — כהណאת בעל-דין.

¹³ נך סנוריים רוב החברים. ראה עוד Stauffenberg, Die römische Kaiser-geschichte 1931, עמ' 370.

¹⁴ אמצעית — בשנות 258-259.

¹⁵ נחפרסה כולה ב-ALSA, כרך 57 (1940), עמ' 341-420. לביורה של המזודה הניזונית ולמשאותה הכרוך במאידעות המדיניות המתוארים בה יש לעיין בשני. מאמריהם פקיפים אלו: Almstead, The Mid-third Century of the Christian Era, Classical Philology Vol. 37 (1842) p. 241-262, 398-420; Rostovtzeff, Berytos, Vol. 8 p. 1760

¹⁶ Oracula Sibyllina מהדורות גטקי, עמ' 203-210.

¹⁷ ראה Rzach ב-RE בערךת עמודים 2162-2558, ועי בחלק א' של ספרנו,

"מלך המלכים"¹⁸ עצמו — תכלייתן ואופין של הפלישות הפרסיות למדינות המזרח של הממלכה הרומית בימים הללו. הפלישה הגדילה את המלחמות שבין פרט ורומי במאה ה-ג' מבחן עמידה ייחסם של העמים היושבים באיפרכיות, המשמשות במידה למאורעות. להלן נראה, שרב היה חלקם של עמי המדינות הללו בהשתלשות המעשים; סעד לפרס או נאמנות לרומי — אלו היו הדרכים, שהילכו בהן עמי סוריה ופוגיניה ואסיה הקטנה בהתנסויות גוזלות אלו. יש שנחקרו עם הפרסיט ויש שלחמו בהם ושמרו אמונה רומי. רקע זה, ההתקלעות של עמי הארץ בין רומי ולבין פרט, הוא שמכיר ומפרש הוועטה והتضשטוטה של מדינת חדרון ואוטייה המיזוחה, "המורכב" בשנות המשבר שלאחר שביתת וולירינוס. התעצומות מצחיה אצל העמים הילדיים בתחום יחסם אל "המלחמות המתגרות זו בזו", והבחנת תכלייתם של מטעות הפרסיטים למדינות המזרח הרומי ודרכי מלחמתם בנסיבות הללו עשויה לסייע במידה מרובה לביאור. עמדתם של תושבי המדינות הנ"ל, לרבות עמדתם של היהודים. מעתה רשאים אנו לנחש את שהגוי יהודי ארץ-ישראל בימי "הרתי-עלט" אלו, ודומה, שלא הייתה נפשם שפיה — אף הם לבם נקלע בינם המצרים. וכמלה שנברר להלן.

לפיכך מוטב שנתקיך אף אנו מקצת דברים מן התעודה האטורה, שעשויה להחויר לנו פרשת המטעות הנ"ל. שבור מדבר בשלושה. מסעות-מערכות. מערכת ראשונה זו של גורדים (44–42), וכך הוא כותב: "ולאחר שנהייתי מלך על העמים אסף גורדים קיסר מכל ממלכת רומי חיל גותים וגרמנים ועלה על עם האכיאנים אל תוך אשורה. מערכת קשה נתחוללה בהרי אשור... גורדים קיסר נפל חלל. ואנחנו השמדנו את כל הרומים. והרומים מינו לקיסר את פיליפוס, ופיליפוס קיסר בא להתחנו לפניינו ונתקן ליל חמיש מאות אלף דינר לפדיון חי רעיו...".

המסע השני — אין זמנו מפורש, ברם עט צירוף הזמנים הכרונולוגיים של מקורות אחרים, שאף הם נראים סותרים. זה את זה — קרוב לקלט האצחים של רוסטובציב, הקובל שעתה של המערכת בשנת 3/252. וכך כותב שבור: "אנו סיידנו לעלות על עם הרומים והשמדנו חיל רומי, שניים אלף בברבליסוס (?). זאת העם אשר בסוריה ושאר כל העמים אשר בה. ובתחום הסמוכין לה, הכל העלינו באש והחרבנו וככשנו". להלן מזגה המלך את הערים והמצודות שכבש והרס במשמעות (כמה ערים חשובות בבין-הגרות, הערים הגדולות של סוריה, כגון חלב, הילופוליס = בעל-פק, לרבות אנטיאליה). ברם שבור מוסיף שחדר אף לקופוטקיה. הטיילת מרמות למסע זה שאמנם מקדיםתו היא לשנת 251, ולדבר כיcosa של מזגת קופוטקיה Mazaca ("קיסריה של קופוטקיה"¹⁹). עדות זו ממשית על-ידי

¹⁸ = תוארט של מלכי-פרס עד לפני דור אחד.

¹⁹ ב"ספר הכליפים" Chronicon... ad annum Domini 724 pertinens שבור מלכא דפומיא לסוריה ולקיליקיה ולקופוטקיה חרב (= שבור מלך הפרסיט החريب את סוריה וקיליקיה וקופוטקיה).

מלוכה רומי בימי האנרכיה של המאה השלישית

מסורת של אמת בת למוד.²⁰: אמרו ליה לשמואל: קטל שבור מלכא תריסר אלף יהודאי במויגת קסרי.²¹. ברם מאידך גיסא, יש מן המסורת התלמודית ראה נוספת לפולישה פרסית בתחילת שנות החמשים, שהרי שמואל מת בשנת 254²², דבר שתחילת כפרו בו רוב החכמים.

וכאן צריכים היינו להעלות פרשת יחסם של היהודים לפרסים בארץות שנכבשו על ידי הפרסים. לכאות לא הלכו היהודים עמם ונלחמו בהם, דבר שהتلמוד מעיד עליו בפירוש להלן (שם). הרי ששמרו יהודי קופוטקיא אמונים לרומי. ברם לבירורו של דבר, מוטב שנעתייך אף את תיאור מסעו האחרון של שבור לתוך סוריה ואסיה הקטנה. לאחר שבור מדבר בשביתו של וולרינוס, הוא כותב: "ושרפנו באש את העם אשר בסוריה ואשר בקיליקיה ואשר בקופוטקיא והשמננו אותם ושבינו שני וכבשנום... כל הערים האלה (שמנאן) ותחומיהם שלושים. ושה, שבינו והולכנות לפרס והושבנו שם". וכן מעדים המקורות הספרותיים.

ברור, שבשני המפעות הללו לא נתקוינו הפרסים לכובש כיבוש של קבע את האימפריות שבמזרחה.²³. תכליתם הייתה הביזה והשלל והשביה ושליפת ישובים, ואפי-על-פי שיתכנן שנתקוינו אף לערער בכך את שלטונו הרומי ואת סמכותו המדינית-מוסרית; ההרגה והשוד הם הם שמייחדים מסעות אלו, בין מעוזות של המלך עצמו ובין מעוזותיהם של המקורות הספרותיים. ולפיכך קשה היה הבהיר אצל עמי הארץ: לצד אחד גדולה הייתה — ובמיוחד בתחום השכבות התחתונות של העמים השמיים והאחרים (כמו שמצוין רוסטובציב) — ההחטמרות על השלטון הרומי בגל העושק וכובד על המסים והשירותים ומפני העדפתה של האристוקרטיה המקומית-המנוגית. ולא עוד אלא שאף מן החוגים השליטיים יש והעליו אופוזיציה כנגד הרומים וביקשו להצתרף להם לפרסים. דבר זה מרומז בסיבילה²⁴ ומפורסמת היא פרשת מריאדס-קיריאדס²⁵. הלה, סורי מיוון, איש אנטיטוכיה, עבר אליהם אל הפרסים ומשמש מורה-ידרך לARBUSIM ומייע-אותם לכבוש את מולדתו. על דעתו של רוסטובציב ארע מעשו של זה בימי הפלישה הראשונה לסוריה ולאסיה הקטנה.²⁶. ברם מכיוון שהפרסים לא באו להשולטן קבע במדינות הכבשות, אלא לבזו וلتרוג, עמדו עמי הארץ הללו להתגונן על נפשם, ובועל כرحم נלחמו בגודלי הפרסים והערבים הנודדים, שודאי נצטרפו אליהם.

²⁰ מועד קטן זו א.

²¹ אמרו לו לשמואל: הרג שבור המלך שנים עשר אלף יהודים במויגת קיסרי.

²² עדותו של רב שרידא גאון באגרתו (הוזאת לויין, עמ' 82).

²³ לדברי חכמים. ראה Stauffenberg, עמ' 371: תכליתו — החזרת המלכות האחמנידית ליוונה.

²⁴ חרוז 111: הסורים יתערבו עם הפרסים וירצחו רומנים.

²⁵ מריאדס = מר ידע [השוו השמות: אליזע, יהודע], קיריאדס = קורי (Cori)

= מר ידע

²⁶ ראה J. Oberdick, Die römerfeindlichen Bewegungen im Orient, während der letzten Periode der dritten Jahrhunderts (254—74), 1869.

הכיבוש הפרסי לשעה — משמעו היה, דרך כלל, אבדון לתושבים, ולפחות — אבדון רכושם.

את שלא התוכננה פרס לככוש את המזרחה באותו הימים — אינו מתחמיה. אף הרומים בככשיהם את בבל וקטיסיפון עמה לא נתוכנו, דרך כלל, אלא להחליש את פרס ולאיים עליו. עיקר התכליות הממשית, בין של הפרסים בין של הרומים, היה הבטחת האבולין של הפרת והחדר ושל ארמניה יידידותית. לא הייתה כנראה בידיהם של הפרסים לשלוט ממש במזרחה כולה. בדרך שהבינו חכמים. עובדא זו שבראת ביותר את התארגנותם של יישובים מסוימים, למלחמה עצמאית בפרסים. מפורסתת חמץ, שאחד מראשיה, מצאצאי המלכים המקומיים, מבית שםיגרם (דינסטיה ערבית), הגן בכוחה של מיליציה, מגויסת מתושבי העיר ומאנשי הסביבה, על עיריו והבריח את הפרסים מחומרותיה²⁷. אף תחילת פעילותם הצבאית של אודינת נגד הפרסים יש לנעוז בימי פלישה זו. ואף הלה מעלה, כשם שיגרם, תגוכחות של עמי המדינות כנגד פרס הברברית, המבקשת שוד ושביתה, ולא כיבוש לשם שליטה כחוצה; ואין כאן בדוקא ביטוי לאהבהה של רומי. ולפיכך אין למצוא ביטוי כיוצא זה, אף בהשתתפותם של יהודי מזיגת-קפטוקיא בהגנת העיר; אין כאן אלא עמידה על נפשותיהם ורכושם²⁸.

ב) תדמור (260–272)

עליתה של תדמור הרי היא אחד המאורעות הבולטים והנסוציוניים בתיס-טוריה של הקיסרות הרומית. וביתר הרי היא עשויה לשמש עדות מזהירה לאויה מציאות מטובכת שנגהוותה במזרחה לאחר התערבותו של השלטון הרומי בעיזומה של תקופת האנארקיה. עליתה של מדינה זו, שמשך קיומה י"ב שנה (260–272), מעלה עמה עדות חזותית לא רק לשקיעתה של מלכות רומי, אלא אף למיעוט כוחה הקיים והמאוגן של מלכות פרס. אותה מדינה אפיקעל-פי שעלה בידה לייצב את עצמה ברחבי תחומייה המקיפים והמגוננים, משמע, לא הייתה כשרה לשמש יורשתה של רומי בארץות התרבות העשירות והוותיקות שעלו גdots הימית-תיכון המזרחי. מבחינה זו הרי הalkה שעלולים היו למדוד עמי הארץ הללו — ביחסם אל רומי ואל פרס — בעל ערך מרובה היה ואotta הפרה וודאי נצטרפה לכל דוגרמים, שטייעו ליתן לה למדינת תדמור ברוב ימיה, אותה דמות (לפחות חיצונית) מלכיתית-רומית, שלבשה בימי של אדינת ושל זונוביה עד קרוב למפלתה. ברם

²⁷ הלה נקרא במטבעותיו בחמץ, משנה 4/253 Antoninus Uranius. (בשם זה נקרא אף קיסר מתחילה מאלוניון בימי סיבירוס אלכסנדר).

²⁸ אחד הsofarים האחרונים מקביל מעשה זה של היהודי מזיגת קפטוקיא כנגד התנהגותם בימי הכיבושים של כוסרו האחזרן במאה השביעית. שעה שטייעו פעמים את הפרסים — אף בתפקיד. — בנגד רומי, וMbps לטרשו בשינוי של ביזנטים ביחסם של היהודים למלכות רומי. ברם עיקרו של דבר הוא באותה הבחנתה דילן: במאה ה' לא באו הפרסים לכובש כדי לשלוט, אלא רצחו ושדדו; לא כן במאה הז', שכבשו ונשלטו שנים רבות ויסדו שלטן סדייר ומקובל על תושבי הארץ שבידם.

מציאותה של מדינת תדמור, שמא מחייבת היא מעיקרה אף את עולם הלאומי העצמי, של עמי המזרח (הشمיים), שמא מעלה היא כיסופיהם של עמים הללו לחרות מדינית ולתקוף שלטוני, מחוץ למסגרתה של ממלכת גראה – רומי או פרס? אין בידינו להסביר בראוי לשאלת זו. ולא עוד אלא שתולדותיה של מדינת תדמור (אי-אפשר לכותבן יפה, אף-על-פי שרבים מהם חיבוריהם לעניין זה, מפני מיעוט מקורותינו ומפני הסתירות המצוויות בהם ומן הספקות שעולמים מן המסורת המפוקפות ותאגדיות²⁹; ואנו אין לנו אלא לסקור תמונה כללית, שאינה מובחנת ואפיו בעניינות גדולים, לא כל שכן בפרטם. הכתובות התadmוריות) הן מקור חשוב ומרכיע³⁰. גם במקורותינו נשתרמו כמה ידיעות על תדמור³¹. תדמור, שנסתפהה למלכות רומי, כנראה, בסוף ימיו של טרינוס (במלחמות במזרח), לא איבדה על ידי כך, מפוחת הכלכלי המרובה. עליידי, שלטה על אחת מדרצי המסחר העולמי החשובות ביותר (הסחר של הודי, סין, ערבי) נתעשרה עשר רב³² ווכחה לעמלה ראשית במזרח הרומי. אף בהגלה העצמית לא נתקפה תדמור: היא הייתה למעשה מעין רפובליקה מסחרית תקיפה ופורחת, שתיווכה בין רומי ולבין פרס וערבי והודג. ביזור זכתה למעמד משובח באוטונומיה שלה, בימיהם של הסיפרים (אף רוכשת היא *Jus Italicum*). ברם אף עצמה צבאית – וודאי בשירות הרומי – יש לה: הגודדים התadmוריים (*numeri Palmyrenorum*) מצויים מחוץ לתדמור, כיחידה קשטים מעולים לא רק בתחום-dagbolion של הפרת אלא אף בגבול אפריקי ושאר ארצות. אוכלוסייה של העיר ארמים (سورים) וערבים, לרבות יהודים³³ יוונים, שנחערבו אלו באלו³⁴; ומכאן איסור גירושם של תadmורים על דעת כמה תנאים

²⁹ המחקרים שתויחדו לחולדות תדמור נתיחסנו, ואפי-על-פי שעדין לא ניטלה אחיזתם משלם. למשל J. Oberdick, Die römerfeindlichen Bewegungen im Orient (1869); Sellet, Die Fürsten Von Palmyra (1920); פומסן, חולדות רומי (גרמנית), ברך ה, עמ' 422–442. חזש הוא מחקרו של J. G. Février, *Histoire de Palmyre*, 1931, R. B. Cl. Gann, ב-ב- 1920, עמ' 382–419.

³⁰ החשובות שכנה, הנווגות בענייננו, מצויות הן אצל קווקז – North Semitic Incriptions (1903) n. 125–131, p. 284–293 CIS pars II t. III (1926) n. 2938–2947, p. 107–120. וראה הרוי הנו ערוכות (1930) III 6–11, 16–20. Cantineau, Inventaire etc. III (1930) 6–11, 16–20.

³¹ המקורות העיקריים הם: א) יבמות טז א–ז א; ב) חמימות נא–ב; בראשית רבא כוף פרשה ג, מיאודור-אלבק, 610–611; ג) ירושלמי תרומות פ"ח מו ע"א; ד) ירושלמי תענית פ"ד סט ע"ב; ה) ירושלמי יבמות פ"א ג ע"א–ע"ב; ק) בראשית רבא פרשה עז, 902–3.

³² ראה התעודה המפורטסת, שנכתבת ארמית ויוונית, והידועה בשם "התעריף של תדמור".

³³ יהודים מצויים בתדמור מלפני החורבן, שכן נזכרת מרין התadmורת, שהביאה קרben גזירות לבית המקדש (תוספה נזיר פ"ד ה"י), וכן נזכרים יהודים מתadmור בכתבאות ירושלמיות ובבית שערם.

³⁴ השווה Février, עמ' 209. יש אומרים: רוב האוכלוסין ערבים, כי ההשפעה הערבית מרובה, אבל.Foundation העיקרי – אלמי.

ואמראים³⁵. בכתובות עולים שמות יהודים: שמעון, אבא, חנינא, שמואל, לוי ויעקב וכוכי³⁶. תרבותה ופניה החברתיים של העיר – ארמית בתוספת לבוש יווני. הלשון השלטת – סורית תadmoria; ושנייה לה – היוונית, ששימשה יותר ביחסית של תadmor עם העולם החיצוני המערבי. הדת – שמיית מעורבת – סינקליטיסטית³⁷. מימיהם של הסבירים הראשונים עולה אף כוכבם של בני משפחת אדינת(סואיאסא Odamat)³⁸ שנקראים ספרטניים, וודאי על שם קרבתם לטפטמים קיסר, שבמלחמותיו עם הפרתים וודאי נהגה מדם (כחובי תadmor) ואף העניק להם זכויות וכבוד. אף-על-פי שתולדותיה של משפה זו אינן מפורסמת³⁹, הרי אפשר למצת לרשום אילן ייחסין שלה.

³⁵ בידוע שבמקורות התלמידים נקרא אדינת³⁹ בשם בר נזר⁴⁰. שם זה אינו מציין אלא כאביה המשפחתי, שצאצאיו קרויים על שמו, וכך שטלה ממדת הכתובת הדזילשונית שלහלו⁴¹: קברא דנא בנו אדינת סקלטיקא בר חירן [בר] והבלת [בר] נצורה. וכן הנוסח היווני Κόσωσάν. והנה אדינת זה אינו אלא אביו או אביה אביו של אדינת המפורסם. הרי שכבר מלפני אדינת המלך, זכה אחד מאבותינו להתרומות סינטור רומי. דבר זה עולה בכתובת שלහלו (שם): צלמא דנא דיספטמים תירן בר אדינת סקלטיקא גהירא ורש תadmor, די אקים לה וכו'. וכן הלשון היווני. הכתובת משנת 252 או 251. עובדא זו, שכבר בשנת 251 נקרא אדינת הראשון אף "רש תadmor", מעידה על כך, שגדילתה של משפה זו, בין מצד המלכות ובין בעיר גופא, נועצה בימים שלפני המשבר החמור של מאחר מיתתו של דיקיוס, ומפני הפלישות הגדולות של הפרטים. אלו ראשיהם אפו להנחת, שאנשי משפחת שלטה זו כבר, פעלו בימי הכיבוש הראשון, שבא בשנת 3/252. שכן כרגיל נוטים אלו לפתח תולדותיהם של שליטי תadmor מהיר 260. אמנם, וודאי מכאו ואילך ידיעותינו מתחילה עלות, ופעולותינו של אדינת מתגברות ביותר. ברם עם העדר הידיעות שקדם לכך, שמא ראשיהם אלו להנחת עם רוסטובציב, שפעולות מסוימות מצד אדינת המפורסם – או בני משפחתו – כנגד הפרטים ולטובתם של הרומים נעשו מתחילה ככלומר בעיקר בימי הפלישה הראשונה. הנחתה זו שמא מתחזקת היא ע"י הכתובת מש' 258, המעידת עלייו, על אדינת, אותה שנה כבר שימש בתואר CONSULARIS גזע,

³⁵ ירושלמי יבמות פ"א ג ע"א, קידושין פ"ד סה ע"ה, יבמות טז ב – ז א ונזה נז ב.

³⁶ דאה סבריאר, עמ' 123, CIS, 4201, n. 4201.

³⁷ בעניין האל האנונימי, שטוףיע הרבה בכתובות של תadmor, שבמאה ב' וב' (קוק, עמ' 272, ועי' סבריאר, עמ' 120–121): לבריך שמה לעלמא. או: לבריך שמה לעלמא טבא ורחמנא. או: לבריך שמה מריא כל טבא ורחמנא. קרוב לשער, שבחשוף היהדות לא פירשו שם האל (חשותה 3902, CIS, II 3, n. 3902).

³⁸ אדינת שם ערבי הוא. וכן השם והבלת, הרוזם באותה משפחה. הרי שבאה מערביא להשתקע בחadmor, כשהם שעשו ערבים אחרים.

³⁹ או אחד מבני משפחתו. זו מחלוקת של חכמים (ראה גראץ [הגרמני] 70, עמ' 269 ועמ' 453).

⁴⁰ כך בבבלי. בירושלים (וכן בכ"ר פ"ג 903 בכמה כ"י): בר נזר.

⁴¹ CIS, II 3, n. 310.

בתדרודית: הפטיקא סואזאגאל. וזו לשון הכתובות⁴¹: צלטספטימוס אדינת נהירא הפטיקא מרן וכור⁴². התואר "מרן" מציין שלטונו גמור בתדרור (למעלה מ"רש תדרור"). הרי שקדמו לקבלתו של תואר כבוד מעולה זה בין שלטונו מרובה במדינה גופה ובין מעשים לזכותם של הרומים⁴³. ומכל מקום יש לכנות אותו פרק ראשון בשלטונו של אדינת (252–260) כמעט פריליאטורה לעיקר ממשלו, והוא 260–267.

מה טيبة של מדינה תדרודית זו? עלייתה ואופייה תלויות בכך. תחילתה בהתעצמות שבין פרס ורומי; אותו חלל ריק, שנתחווה כביכול. לאחר מפלתם של הרומים, שעה שהפרסים לא נתקוננו ולא יכלו להתקoonן לכיבושים מיזכרים במורת, נתמלא על ידי תדרור, שהMRIזה נסיגתם של הפרסים מן הארץ הכבושה על ידם. ברם תדרור לא עלה אותה שעה כמלכה כובשת עצמאית, אלא כבר של הממלכת הרומית השסועה, המתכונת לרפא את הריסותיה ולהחזירה לתיקונת מעמד זה, שהשיג אדינת לאחדו בימים מועטים, זכתה לו תדרור, במיוחד מפני המפלות שהנחיל אדינת לפרסים הנסוגים. אך הלה אינו מסתפק בשחרורה של סוריה ובכיבושה של מיסופוטמיה, אלא מנהיג צבאו לאחר מכן על קיטיספון, בירתה של פרס, ונوتנה במצור.

מה טעם נקט אדינת עמדה אנטיפרסית מוחלטת זו? א-על-פי שמצוים רמזים מסוימים במקורות על נסינו של אדינת המתחבר תחילת עם הפרסים; סבורים רוב החכמים האחוריים, שמלהמתה של תדרור בימי אדינת בפרסים, מוסברת היא מעיקרה על ידי עגיניה המסתוריים-כלכליים, שנתקטו בידי הפרסים; וזו שיטתם: בידוע שכרד-משן⁴⁴ – מדינה חשובה קטנה על הים הכספי במשפק הפרת והחידקל – שימוש מקום-מעבר מרכזי לשחר שבין תדרור ובין חזזו וערבה. והנה הייתה מדינת מיין עצמאית בהם של הפרטים. שהגיע ארדשיך לשלטונו, הלא וכבשה. מאוחרת שעה נתפקחו השירותות התדרודיות, שירדו למישן, והעיר הפסידה הרבה מעשרת. הרי שמעוניינת היהת תדרור להוכיח לעצמה את המרכז הזה, דבר שיכלה לעשותו רק על ידי תקיפוח בכוחה של פרס⁴⁵.

⁴¹ מס' 3945 (עמ' 117).

⁴² וכיוצא בו ביוונית:

Οδαίναποληνότατον γέλαιαπάρατον τὸν Σούμεντα.

⁴³ דבר זה מבادر אותה עובדא, שנחעקו בה החוקרים: בסדר תנאים ואמורים ואנרגת רב שרירא נאון (הוז') לוין, עמ' 82) מסופר על טפא בר נצר, שהחריב את נחרדעו בשנות תק"ע למןין השטרות (= 9/258 למספר הנוצרים). לדעת גראץ ואחרים הריחו: אדינת, שכן – סבורים החוקרים – לא תחיל הלה פועל לפני שנת 260 (ראה Oberdick, עמ' 81, הע' 132). ואף גראץ עצמו (כרך 4, נעמ' 454; הע' 28) נאלץ מאותו הטעם להגיה: תקע"ב (= 261). ברם לפיו האמור אין קושי בסברא, שנחרדעו נפגעה על ידי בקרנץ אף בשנות 258. אמן אין קרובה לחשוב עם גראץ. שפא הוא אדינת, ברם וודאי, בן משפחתו הוא, ראה Juden in Babylonien, Funk, 1907, עמ' 75–76.

⁴⁴ כך בכתובות אדמורית: כריכא דמשן, וכן נמצאו שם השם היווני: כריך אספסנא = קראקס ספאספאס.

⁴⁵ כך שיטת סבריאר, עמ' 71–72.

תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד

ברם דומה אין ידים לבסם שיטה זו; לא מצינו שנחכזון אדריכלית לכיבוש מישן במלחמותיו עם שבור. אלא שם לא נדע לפרש גופה של העובדא, הרי ברור, שאדינת לא נתכוון להפיקע עצמו ממרותה של רומי. תכיסו זה, וזאת שהכשר אף את סיועו המוסרי-מדיני של גLINOS ואת סעdem של שדי הצבאות הרומיים ותושבי הארץות הנוצרים לרומי במלחמות בקייטוס בן מקראנוס, שמשל תחילת בסוריה. שכן וודאי לא יכול ממשלו של אדריכת להטבסט, אלמלא האנרכיה שבתווך רומי עצמה: מלחמת המלכים. מקראנוס, בשיתוף עם בליטהה, עלתה תחילת לירש אותו חלל ריק, שנוצר עט שביתת ווליריגוס, אלא שאדינת הראה עצמו פועל כמורשה מטעם גLINOS, שהה במערב, ועלה על קיטוס⁴⁶ בחמץ. אותה עובדא, שאדינת שלט במורשה מטעם הקיסר גLINOS, בולטת ביותר מן הכתובות (מלבד העדויות הספרותיות), ואפיקעל-יפוי שהללו מעלות לכארה טפקות מסויימות, שכך אנו קורין בכתבות מפומסת אחת, שנחקרה כחמש שנים לאחר מותו של אדריכת, לפי הקריאה שנתבררה לאחרונה⁴⁷: צלם ספטימיוס אדי[נת] מלך מלכא ומתקנינה די מדנחא כלה וכור. מתקננה די מדנחא⁴⁸ כלה וודאי פירושה corrector totius orientis⁴⁹, והוא תואר מצא בתקופה דילן אף אצל אחרים, ומשמעותו: מינוי מיוחד מפני נסיבות-שעה חמורות של מצביה מטעם המלכות, לשם החזורת המצב הנורמלי לקדמותו. כך מתאימה אף העדויות בספרות, שנתמנת אדריכת לדוכס (dux Romanorum או Imperator) על המזורה כולם. אמנם התואר "מלך-מלך"⁵⁰ לכארה מעיד על מעמד עצמאי תקין בנגד רומי; ברם נראה הדין עם החכמים שהתואר ניטל עליידי אדריכת בוגד הפרסים (שמלכם, בידוע, הוכתר בתואר: מלך המלכים); ועל-כל-פנים אין כאן אלא מעמד הנובע משלטונו הלאומי של אדריכת בתדמור עירו ובמדינה, שאפשר הוושאל מן המציגות הפרסית, אבל לא הופנה בוגד רומי, ואפשר מכוון היה בוגד בני מסופוטמיה שמצוים היו בשלטון הפרסי תחילת?

כיווץ בדבר אנו למידים מן הכתובות שלכבוד סיפטימיוס ורוד. כולם — שיש במספר — משנות עלייתו של אדריכת (מן 262 עד 267) וככתובות הן לכבודו של אותו איש, שאין לבירר מה טיבו⁵¹? על-כל-פנים שליט היה בתדמור. למשל⁵²: צלמא דנה די ספטימיוס ורוד אפטרפא דוקנרא די קסר מרן⁵³ וכו' והוא משנות 262, והרי שהלה מוכתר בתוארים ובתשתיות רומיים. אלא כאן מצינו בשלוש

⁴⁶ אחד מבניו שהוכרו קיסרים עליידי אביהם. מקראנוס עצמו הילך עם בנו השני לבלקנים ונרגע שם בהתגשותו עם אוריאולוס.

⁴⁷ Cooke, עמי 130.

⁴⁸ כך ציריך לקרוא, ולא "מדינה" (= מדינה), כדרכו שקראו תחילת.

⁴⁹ = מתקן כל המזורה.

⁵⁰ יש סבורים שהוא בנו של אדריכת מאשתו הראשונה, שנרגע עם אביו.

⁵¹ = אדונינו הקיסר.

בתובות את התוספת: ארגבטס — תואר פרסי גבורה⁵¹. כיצד נפרש עובדא זו? שמא גם זה מכון נגד הפרטים, או: הושאל מאותה מלכות⁵², או מכון היה כנגד בני מסופוטמיה?

השלטון הגדמורי במרוח בימי של אדינט — אין לראותו אפוא בכללו אלא המשך ריבונותה של רומי; אדינט שלט במרוח בתוקף התחנותו מטעם המלכות. עובדא זו אינה דבר של ההלכה גרידא. לא זו בלבד שהרידי הצבאות הרומיים מסתפקים לצבאו של אדינט, אלא אף זו שהאדמיניסטרציה הרומית בארצות ממשלה אדינט נשארת במקומה: המושלים באיפרביותיהם אינם משתנים, והשלטון משתאיר בידם כבתחילה, אלא שהם מתפקחים פיקוחם. עליון עליידי אדינט יוספק. אם חלו תמורה של ממש בטיבה של ההגלה המקומית, הרגילה ברם בתחום עירו וארצו תדמור מיסודת משלתו על האדנות הלאומית: הריהו מלכה של תדמור.

מלך זו וודאי אינה מתחשת להלכה בשאר כל ארץות המזרח, מקום שהוא שלט במנונה איש מטעם הקיסר. ברם למעשה המלכותית היא שמוסיפה תוקף וממשות לממשלתו אף מחוץ לתחומי תדמור, וביתר מל אחר שעיקר כוחו האכבי של המרוח הרומי מיסוד על הגיוסות הגדמורות הירחיים והסוריים הערביים שאדינט מקים ומארגן. מציאותו של תדמור כפוליה היא אפוא, בעלת דיזפרצופין. שניות זו מוצאת ביטוי אף בהערכות השונות של אנשי הדור וביחסם של עמי הארץ כלפי תדמור ומלכה. היו רבים, משמע מן האリストוקרטיה של הסורים במזרח ושל היונים, ואין צורך לומר מאנשי הפקידות הרומיים, שראו באדינט ברברי. הללו נתעלו מהופעתה החיצונית של תדמור ותפסו את הממשות היסודית, הזרה שבמדינה ממוגנת זו. יחס כיווץ בונה אתה מזא אף במסורת התלמוד הבבלי, שראה את בן נזר ספק מלך ספק ליטטי⁵³. ברם כנגדם היו רבים מן השמיים וכן היונים, שהיללו את אדינט כמושיעו של העולם, כמצילה של התרבות. ולא עוד אלא שאף המסורת הספרותית הרומית⁵⁴ יש והוא משבחו בתכלית כדי שפצל לזכותה ולהצלחתה של רומי, וככיוול מצרפתו לדמיותיהם של הקיסרים הרומיים הגדולים, שנגלו את הממלכה הרומית הלאומית מאבדון.

בפרק היל יש, לדעתו, לראות במדינה תדמור של אדינט נסיון של מזיגת עולמה העצמאי של תרבויות מזרחית-מערבית מכמה יסודות תרבותיים שמיים. עם עולם התרבות הרומי-יוני, בדמותה של חטיבתייסוד באותו מבנה כולל, שאמנם מהפה הוא במלואו הרומי-מלךי על היסוד דמורי וכווהו לעצמו⁵⁵. יש כאן, בעליתה

⁵¹ ראה ZDMG, כרך יי', עמ' 89—90. בירושלים (שביעית פ"א לב ע"ד) מצויה הצורה: ארכפטא.

⁵² משמעו הלשוני: מפקד מבצר, ונשימשו למעשה. מעלה צבאית עליונה.

⁵³ כתובות נא ב.

⁵⁴ בדמותה של Historia Augusta.

⁵⁵ דעתנו מנוגדת לדעתו של Alföldi ב-CAH כרך ייב, עמ' 174 ואילך. הלה סופר על מסורת מפוקפת אחת, שתחילתה העريق אדינט את פרט ואת כוחה, ולאחר כשלונם נחקר בדורני. וראה פארקר, עמ' 173—174.

מלחמות רומי בימי האנרכיה של המאה השלישית

179

השתחמים שכיבש אבינו. ומכאן מחלתו של הנוגג – תשולם ממה, בדמות "קצבה", סופסידיה לברברים הגרמנים, תמורה השלום. ברם כבר מركוס חידש בעל כורחו נוגג, שനטרות אחראך במלחמות רומי. ושרבים מן החכמים רואים בו מחלתו של חורבן רומי המערבית: הושבת הגרמנים בתוך הממלכה באיפרכיות-הספר שהושם במלחמות, וסיפוח ייחדות של ברברים לגייסות הרומיים. ויש כאן מחלתו של תחlixir הברביריזציה של רומי. אף בימי קרקלה (213) מגיעים הדברים לידי מלחמות עם הגרמנים, האלמאנים על הריינוס, ובתו לא לעולם יד הרומאים על העליונות סיירוס אלכסנדר נלחם בגרמנים בשנת 234, ורואה עצמו נאלץ לנסות להשליט עמהם עליידי משאותו, דבר שומר את האסטרטיות שeroxחים אותו. מפסימינוס, שתוקף את הגרמנים, לאחר שצולח את הריינוס, בארץ, עיטה מלחמות עמהם אף בשנות 8–237 על הדנובה. בימי לבנויוס ומקסימוס (שנת 230) פולשים הגותים למשיטה. בימי פיליפוס הודרים הגרמנים שוב לפרובינציות שעל הדנובה. אף דיקיוں נלחם בגרמנים על הדנובה והריינוס כבר בתחילת מלכותו. בסוף ימי פולשים הגותים לבולגריה ורומניה. במערכה בדוברוגיה (251) נופל דיקיוں. גלוות צושה שלומיחורה עם הגותים. בימים שבין 251–268 עיקר הסכנה והאיימות: בימי וליינוס (שנת 7–252) פולשים הפרנקים לגליה. בשנת 258 הודרים הגרמנים לאיטליה הצפונית. אותה שעה תוקפים המארקומנים את מדינת הדנובה בשנת 257 פותחת שורת הפלישות והתקפות של הגותים לאסיה הקטנה ובלקנום. בשיתוף עם השבטים מסתערפים הם במצרים גדור (מן קריט) שתי פעמים ופושטים על ערי אסיה הקטנה והורסים כמה מן הגדלות והעשירות שבזה. הסתערויותיהם אלו הווירות כעשר שנים לאחר מכן, בהיקף קשה מזו. באותה הסתערויות מהריבים הגותים אף את האיים שבים האגאי. ברם בשנות הששים פולשים הגותים אף בדרך היישה למדיינות הבלקנום, הודרים פעמים עד לאטונה ונונטיים עליה מצור. קלודיוֹס (268–270) הוא שמחה את הגותים מכיה מכרעת הבלקנום וזוכה לכינוי – Gothicus. אלא שבימי פורצים האלמאנים לצפון של איטליה (268), שנים אחדות לאחר מכן, בימי של אורילינוס (73–270), שוב פלישה של גרמנים לאיטליה. באותו הימים פורצים הננדלים לפונזיה. אף בימי פרובוס (278) – התקפות של גרמנים (אלמאנים וונדים) לגליה ולאי ליריקום. פריה של פלישת הפראנקים לצרפת ולספרד בסוף שנות החמשים הריאו: יסוד מדינה גלו-רומאית, שנתקיימה בשנות 259–273 ושהקיפה תחילתה: צרפת, ספרד ובריטניה, ולבסוף את רובה של גליה ובריטניה בלבד.

◆ אופייה של מדינה זו הוא רומי ביסודה: תושבי הארץ הניל ראו עצם רומיים ומצילי רומי מן הברברים, ואפי-על-פי שקרוב לראות כאן ביטוי למציאות לokaלית, סיפרטייטית, למקצת.

מלחמות הגרמנים וחוקתיים מתקפות אף בכמה אגדות שבספרות התלמודית, באגדה העממית, המוכיחה על התפשטות השמואה על עצמתם הטבעית של העמים הגרמניים ועל הסכנה המאיימת על העולם מחמתם. בבבלי קריינו⁶⁴: אמר רב

⁶⁴ מגלה ז כע"א – רע"ב

מעמדת של תדמור, ואחר-על-פי שהקיסר גלינוס לכאורה סבר וקיבל עליו. אוניותו הכהופה של אדינת? שיטה זו המוצאת ביטוי במסורת המUIDה עליו על אדינת שנרצח במוימת המלכות, היא שמשתקפת אף בוו של Historia Augusta, המUIDה על גלינוס, שמיד עם מותו של אדינת שלח חילוות, בראשותו של אחד Heraclianus, להילחם בתדמורים, אלא שהלה ניגף וונפל בקרב. והוא שמתකבת עליידי אותם חוקרים אחרים, שאומרים: ביקש גלינוס לבטל שלטונה של תדמור. וסירב להליך בו בותבתת כיוורשו של אדינת בעמדתו מטעם המלכות הרומיות; הרי שמשפטית לא שימושו והבלת זינובייה המלכה האפיפטרופא שלו בעליישלטונו מטעם המלכות. אילו גרסנו את המסורת הזאת, הרי היינו קובעים מתחילה עילתה הראשונה של התמורה ביחסו תדמור, שמוסצת ביטוי בפועלות: תוקפניות מצד זינובייה, וכמוות שנראת להלן, — לא בмагמה מדינית. הדשה של מלכת תדמור, אלא ב"התגרותה" של רומי; זינובייה לא בקשה אפוא מתחילה אלא שמירת המצב הקיים, כבימיו של בעלג.

ברם לאחר שהעלוינו עולמה של תדמור בימי של אדינת לאבר מחזבר. ובעמיד של המלכה הרומיות — שוב קשה להעריך את המאורעות בדרך הנ"ל. דומה שהמעשים, במידה שאנו יודעים אומם, מティ את הדעת להנחת שזינובייה מעיקרה תפסה כלפי רומי שיטה מדינית, שונה מזו של בעלג. ואotta מסורת שמייחסת מיתחו של אדינת ובנו הבכור בידי בן אחיו וב모ימותה של זינובייה — עשויה אפוא להתרפרש כעדות לניגודים שבין המלכה ולבין בעלג. בבעיות היחס כלפי המלכות, שזינובייה רצתה לפוטרה בדרך סילוקו של אדינת עליידי הרצת.

וזדי שיטה זו אינה יכולה להתנסח בפשטות ובזודאות, לפי שהמקורות לימי שלטונה של זינובייה (267—272) מועטים הם ומטושטשים וסותרים. וביותר אנו מוהים בסדר-הזמןנים של המעשים. דבר שנוטל ממנו את האפשרות לסמן קויה התפתחות לתהיליך. התגבשותה של עמדת תדמור כלפי השלטון המרכזי שברומי ובתפקידו. ועוד: הערבוביה שמצויה במלכות באותה הימים, עיסוקם של הקיסרים בגרמניהים, וביחד בגותים, שבימי זינובייה תוקפים הם את המלכה במערב ובדרומה של אירופה, וקוצרי-יהם של השליטים (קלודיו). — כל זה וזרוי סיעע להגברת הטשטוש בתחום זה אף באותו הימים עצם. ומכאן מבוכתם וניגודיהם של החוקרים החדשם בהצעת המאורעות של התקופה הגידונית ובהערכתם את השתלשלות היחסים שבין תדמור ורומי (ויש שסתורים את עצם). ומכל מקום קרוב ביותר להנחת, שמיickerת נתכוונה זינובייה להגברת מעמדה של תדמור למעשה, אם לא באורך رسمي וגלי. ולCAPE את שלטונה המשי, של רומי. בזורה. בקשה המלכה להבטיח יתרוניכואה של תדמור, בין עליידי פועלות אבאיות-מדיניות במישרין ובין עליידי פועלות מדיניות-פנימיות בתחוםי-שלטונה הראשוניים.

ברם ברור שלא הביאה המלכה לידי קרע עם רומי במישרין; כפירה גמורה בסמכותו של הקיסר הרומי — אורילינוס. באה רק בסוף ימיה (שנת 271), ואף זו אפשר בעטו של הקיסר, שביקש לקעקע ולהעביר את מדינת תדמור מן העולם.

קודם-לכן מהלכת זינובייה —لالכה — בדרכו של אדינית: הריהי מושלת בשם והבלת בנים, ומכירה בריבונותו של קיסר רומי. אלא שלמעשה מסתבר שהיא מתכוונת והותרת לבטח כוחה העצמאי של תדמור במידה יתרה.

מעמדם של והבלת זינובייה מתקף — רשמי — בכתבאות ובמטבעות של תדמור, סוריה, מצרים וערביה. ואכן הם מעדים על תמורה שחלת בהמשך הימים: בסוףו של השלטון התדמורי מתבלטת הכפירה בקיסר הרומי. וכך מסתבר להבוחן בבי' קבוצות. בראשונה קרויה: והבלת⁵⁸ מלך מלכא ומתקננו די מדננתא כולה⁵⁹. ובכך, יורש הבן את אביו (זינובייה: מלכתא עטסיגוליסאטיך וכן: פואטוקראטוס אנטוקראטוס או ברומית Vir Consularis או: Ρωμαίων Rōmaīōn) או ברכבת דרכם שבערביה (בצורה — פילדיפיה) Imperatori Caesari... Persico. קבוצה ראשונה הולמת רוב ימי שלטוניה של זינובייה; לאחרונה — לימי העצמאות הגמורות ומקביל לכך, שבמטבעות ראשונים בעבר אחד פרצפו של והבלת, ובשני — של אורליינוס או של קלודius לפניו ושל גלינוס לפני פניו.

מכל-מקום הרי למשה החפשטויה והtagברותה של תדמור — זו הייתה שאיפתה של זינובייה כל ימיה. ראייה ראשונה: חידרותם של התדמורים למצרים — אין טעם של פלישה זו ברור; מכלי-מקום משמע שנעשה הדבר בשנת 269 ובאותם הימים לערך כיבושה של אסיה ברובה. ודאי אף כאן, אין עדין מן הכרזות-מלחמה על רומי; הפעולות אינן מכוונות לפרקית עולה של המלכות, שהרי אף למצרים טובעת המטבחה של אלכסנדריה בשם הקיסרים הרומיים. כל שעשתה זינובייה עשתה "לשם הקונסולידציה של השלטון הרומי במצרים", דבר שנראה נחוץ ואפשר מפני פלישותיהם של הגותים ואחרים במערב. ריפה מעיר מומסן שהיתה התקפה זו יכולה להתבסס משפטית על דין הירישה של והבלת, שקיבל מאביו מעמד של corector totius orientis, שכן קרוב להנחת, שהשם oriens כולל את מצרים ואסיה. הרי שזינובייה "גטלה את שלחה", אלא שברורה, שטיפוח-הארצות הללו, העשירות והחשובות למחייה של רומי⁶⁰ — משמעה: תפיסת עמדות-התגברות במלכות וכפייתה של זו לרצונה של תדמור.

ואף במדינתה עצמה מעשה של זינובייה עשויים ללמד על דרכה החדשת המכוננת לקיום בפועל עולם תדמורי נפרד, ירושתה של רומי במצרים. בכך יש להסביר את קירובה של יסודות יווניים משליכים, "חוג הפילוסופים" בראשותו של "לונגיינוס הא-בוגד" ברומי, שנתרכו בתדמור ושימשו בمعنى תפקידי שלטון אזרחי ועזה מדינית למלפה. והוא הדין סעדיה בפולוס איש-שמישת (סמלטה); אחד

⁵⁸ זה = והבל אלת = מחתת אלת, וכן ביוננית ורומית Athenodorus = דורון של אתינאי.

⁵⁹ RB 1920, ע' 385.

⁶⁰ ויש אמן שזכיר כאן גוסף לזינובייה וואסלאטיך סחזרען ג'זבאסאטיך.

⁶¹ ביהود מצרים, מפני הדגן ושאר צורכי נפש, שנשלחו שם לרומי.

מגדולי הנוצרים באנטוכיה. כאן ביקשה להאיחז השפעתה בעולמה¹ של הנצרות המזרחית. ביוצא בדבר, משמע, היה יחתה כלפי היהודים של חסות וחיבת. בכך יש לבאר, שמא, את המסורת הנוצרית מן המאה ה-ד' ואילך אצל אתנסיאוס, שזינובייה יהודית הייתה, וזאת אפשר להסביר אגדה זו במה שקרה את פולוס היהודי²; מכל מקום אין נמנע שהראתה פנים מאירות אף ליהודים. יהס של קרבנה וחירותם היהודיים במצרים מתבטאת בחידוש "זכות המקלט" לבית-הכנסת של מקום במצרים התחזונה שהענק תחילת בידי תלמי אליאקיטס (247–221). דבר שמכח מן הכתובת היוונית-רומית³: ωζαξάσταξός βασιλέως καὶ συσταγματίς הכתובת היוונית-רומית⁴: *Regina et rex jusserunt* ו אף בירושלים⁵ משמע, שבניגוד לאידינית תפסה זינובייה עמדה נואה כלפי היהודים בארץ-ישראל.

יש לידע שככללה קיימה זינובייה את הממסגרת הכלולת של המלכות והתרבות הרומית; ואפיו כשלחמה עם אורילינוס – הרי יכולה מלחמתה להתפרש כתחרות שבין קיסרים רומיים על השלטון באותה ממלכה רומית אחת.YSIS יש כאן שוב מעין אותה מציאות שבמערב: במאה החמישית, כשהכבשו הפרבריים הגרמנים את הממלכה הרומית-מערבית, הראו את עצם ירושם וממשיכיהם לאימפריה שכוביכול לא נתקפה עולמה עט העברת שלטונגה לידי "דינאטיה חדשה".

לצד נתיחסו עמי הארץ לתרמוד של זינובייה בדרך החדש הוזת? דרכ' כלל יש לומר שנתפלגו בוך העמים, בין היוונים ובין הסורים השמיים. ומסתבר אף המצריים ובני אסיה הקטנה רק מקצתם תמכו אקטיבית בתadmורים. חוג מסוימים של בני אלכסנדריה סעד בזבדי ובחילו, שחדר לארץ. הוא הדין באנטוכיה ומדיניות אחריות וכשה תadmור לسعد בגלי ובזרוע עם התadmורים. ויש שאף סעדו את הרומיים רבים שלא גענו לילך בגלי ובזרוע עם התadmורים. כך לחמו במצרים אנשי המדינה נגד המתעצמים בגייסותיהם של בני תadmור. כך לחמו במצרים אנשי המדינה נגד זבדי וסיעתו (טימגינס), ואירועי פִי שלא שכיחים היו מקרי ההתנגדות בפועל. עובדא זו בולטת בימי מלחמותו של אורילינוס בזינובייה (271–272).

רק טיאנה שבאסיה התנגדת לרומיים. ואפשר אף כמה מבני אנטוכיה ומקצת היוונים וسورים משאר מקומות. רופט של בני הארץ לא סיינו אפוא לתadmור. ואדרבא, במפורש שמענו מקור מהימן בכללו⁶, שעם מסעו של אורילינוס מחהץ לתadmור נתחברו אליו גודדים של מסופוטמיה, סוריה, פוליניקיה ושל פליסטיני (הלו נצטינו – לפי אותו מקור – ביותר בקרבות). הללו שהיו תחילת נתוניות למרותם של התadmורים, כנראה, נוטשים את מלכם וחווירם לקיסר הרומי. תadmור לא השיגה אפוא סעד ראוי מאות עמי המזרח. גורמי של דבר אינם ברורים לנו. ברם לא רק מייצט כוחה ותבונתה של תadmור גרמו לכך; עדין רוחה היה במורח (בכ汇报) על אף האיבה וההתמרמות כנגד רומי ומשטרת, יהס של כבוד והערכתה לגיניזס הרומי⁷, האמיןו ב"נצחיותה" של רומי ובכוחה ונכונותה לשמש מגן

¹ ז' ראה אף שירר ח"ג, עמ' 41.

² תרומות פ"ח מו ע"ב.

³ ז' הוא זוסיפוס, היסטוריון יווני מן המאה הרביעית.

ומחסה לתרבות" בפניהם. הברברים שמעבר לפרט וחדר ובעפני הברברים, שלבשו טוגה רומית שבתווך הממלכה: התadmوريים.

בהתעצמות זו שבין האיבה לרומי: שבין המרתת השכבות-המחתונאות שבחברה, הנעשות על-ידי השלטון ועל-ידי היסודות שליטים בציבור, לבין מסורת התרבות הרומית האристוקרטית – גבריה זו האחורה את מפני חולשתם של היסודות המדוכאים, או מפני העדר „שיטה מהפכנית“ אצל תadmורה, או מפני הפשיחה על שתי הסעיפים של זינוביה, או מפני האלימנטים העربים, הנודדים-השודדים, שבמדינת תadmורה? – כל אלו חידות, שאין בידינו לפותרן.

תקומתה של תadmורה הוכשרה על-ידי המלחמות שבין רומי לפרס; הריה יצרתן של נסיבות, שנთהו במערכות יחסית-התחרות ומעשי-האיבה של הממלכות הללו: חולשתה ומפלתה של רומי בתנגשויותיה עם הפרסים, והעדר כושר ונכונות אצל אלו לכבש קבע את ארצות המזרח הרומי ולשלוט בהן. כל אותן הימים,ימי קיומה של תadmורה, רגעה פרט, ואפי-על-פי שאדינת תקפה קשה. אף לאחר מיכון אין היא מוכיחה פעילות תוקפנית מרובה. ברט בשנת 283 פותח הקיסר קארוס (Carus) במלחמה כדי להחזיר לרומי את מדינת מסופוטמיה, שכבשה הפרסים תחילת תרומיים מנצחים את יריביהם וכובשים את קטיסיפון. אלא שכאروس מת, בדרך שלא הובירה כראוי, והצבא הרומי נוטש את התהומות שכבש ווחזר לסוריה, בדרכו לאירופה.

הרוי זו דמותם של המדייניס-צבאים שנתרחשו במורת.
נוחור לסקור קצרות את המלחמות שבאיירופה.

ג) המלחמות באירופה

...ימי הפורענות הקשה שנתרחשו ובאו על רומי במלחמותיהם עם הגרמנים, לשבטים השונים, אף הם מכוזנים בעיקר לאלו שהביאו עמהם אסונות על המלכות במורת. הרי זו שנות החמשים והששים, שבהן צועדו העמים הגרמניים – ועםם השבטים האיראניים שעל גdots הדנובה – את אשיותה של הממלכה. המפורטמות שבתו הן המלחמות עם הגותים. עם גרמני זה נשתקע ברוסיה הדרומית, בסופה של מאה ב', לנראת. נזדייו ממוקם-שבתו הראשון (סקנדינביה?) – כהופעתם של האלמאנים תחילת, קרוב לביאתם של הניל על הגבול הגרמני שעל הרינוס – נגרמו על-ידי תנעויותיהם של העמים הגרמניים בצרפת, ומרוחה של אירופה, שלחצו על השבטים הללו להעתיק מושבם מערבה ודרומת.

...ברט בשורחותם של המאורעות החמורים הללו כבר נישאת בימי של מרכוס. בשנות הששים והשבעים – וביחוד באלו האחרונות – נעשו מלחמות קשות עם הגרמנים, התקופים את גבולות הממלכה על הרינוס והדנובה. בשנת 166 חודרים הם לצפון של איטליה. בשנות השבעים מתרכזים הקרבות על הדנובה (אונגריה). קוואליציה של המארכומניטים הגרמניים עם עמים איראניים (סקיתים), הסרמטים, מאימת קשות על חבלקנים, והמלחמות הרומיות נאלצת לחגור את שארית כוחותיה בממון ובכוח-אדם כדי לעמוד בפני הסכנה. קומודוס „קונה את השלום“ ונוטש את

מלכות רומי בימי האנרכיה של המאה השלישית

179

השתחים, שכיבש, אבינו, ומכאן תחילתו של הנזאג — תשלום ממון, בדמות "קצבה", סובסידיה לברברים הגרמנים, תמורת השלום. ברם, כבר מركוז חדש בעל כורחו נזאג, שנתרווה לאחריך, במלחמות רומי, ושלבים מן, הכהנים רואים, בו תחילתו של חורבו רומי, המערבית: הושבת הגרמנים בתוך המלכה, באיפרקיות הספר שהושמו במלחמות, וסיפוח ייחוד של ברברים לגייסות הרומיים. ויש כאן תחילתו של תהליך הבדרבייזציה של רומי. אף בימי קרלה (213) מונעים הדברים לידי מלחמות עם הגרמנים, האלמאנים על הריינוס, ובתוון לא לעמלט ביד הרומים. על העליונות סיירוס אלכסנדר נלחם בגרמנים בשנת 234, ורואה עצמו נאלץ לנסות ולהשליט עמהם עליידי משאותן, דבר שembrar את האסטרטיות, שרוצים אותו מפְּסִימָנוֹת, שתוקף את הגרמנים, לאחר שצולח את הריינוס, בארץ, ערשה מלחמות עמהם אף בשנות 8–237 על הדנובה. בימי بلבניות ומקסימוס (שנת 230) פולשים הגותים למשיטה, בימי פיליפוס הורדוס הגרמניםשוב לפרוובינציות שעל הדנובה. אף דיקיוס נלחם בגרמנים על הדנובה והריינוס כבר בתחילת מלחמות, בסוף ימי פולשים הגותים לבולגריה ורומניה, במרכה בדוברוגיה (251) נופל דיקיוס. גלוות ערישה שלוט-חרפה עם הגותים. בימי שבין 251–268, עיקר הסכנה והאיומות: בימי ולירינוס (שנת 7–256) פולשים הפרנקים לגליה, בשנת 258 הורדוס הגרמנים לאייטליה הצפונית. אותה שעה, תוקפים המארקומנים את מדינת הדנובה. בשנת 257 פותחת שורה הפלישות והתקפות של הגותים לאסיה הקטנה ובלקניהם. בשיתוף עם השכנים מסתערים הם בצייניות גדול (מן קרים) שתי פעמים ופושטים על ערים אסיה הקטנה והרים: כמה מן הגדלות והעשירות שבזה. הסתערויותיהם אלו חזרות, כעשר שנים לאחריך, בהיקף קשה מזו, באותו הסתערויות מהריבים הגותים, אף את האיים שבים האגיאי. ברם בשנות הששים פולשים הגותים אף בדרך היישת למדינות הבלקניהם, הורדוס פעמי ערך לאזונה ונוגדים עליה מצור. קלודius (268–270) הוא שמנה את הגותים מכיה מכרעת בבלקניהם וזכה לכינוי — Gothicus, אלא שבימי פורצים האלמאנים לצפון של איטליה (268). שנים אחדות לאחר מכן, בימיו של אורילינוס (73–270),שוב פלישה של גרמנים לאייטליה. באותו הימים פורצים הונדים לפנונויה. אף בימי פרובוס (278). — התקפות של גרמנים (אלמאנים וונדים), לגליה ולאיליריקום. פריה של פלישת הפרנקים לצרפת ולספרד בסוף שנות החמשים. הריהו: יסוד מדינה גלו-רומאית, שנתקיימה בשנות 259–273 ושהקיפה תחילתה: צרפת, ספרד ובריטניה, ולבסוף את רובה של גלית ובריטניה בלבד.

אופייה של מדינה זו היא רומי ביסודה: תושבי הארץ היל ראו עצם רומיים ומצילי רומי מן הברברים, ואפי-על-פי שקרוב לראות כאן ביטוי למציאות לוכאלית, סיפרטייטית, למקטת.

מלחמות הגרמנים וחזקתידם משתקפות אף בכתה אגדות שבספרות התלמודית, באגדה העממית, המוכיחה על התפשטות השמואה על עצמת הטבעית של העמים הגרמניים ועל הסכמה המאית על העולם מוחמתם. בבבלי קרינו⁶⁴: אמר רבى

⁶⁴ מגלה וסע"א – רע"ב. ברכות ז' ב' ס' 2. ברכות ז' ב' ס' 2. ברכות ז' ב' ס' 2.

יצחק: מי דכתיב "אל תתן ה' מאוי רשות זמנו אל תפך ירומו סלה"⁶⁵? אמר יעקב [אביינו] לפניו הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם, אל תתן לעשו הרשות תואמת לבנו, זמנו אל תפך [ירומו סלה] — זו גרממיा של אדום, שאלאם לא הם יוציאין מהריבין את כל העולם כולה, ומפורש במדרש⁶⁶: אמר לפניו: רבונו של עולם, אל תנתן לעשו הרשות מחשבות לבו שחייב על יעקב. מהו "זmeno אל תפך"? אמר לפניו: רבונו של עולם, עשה לו זמן לעשו הרשות, שלא תהא לו נחת רוח שלימה מה זמן עשה לו הקדוש ברוך הוא לעשו? אמר רבי חמא בר' חנינא: אלו בני ברבריא⁶⁷ ובני גרממיा⁶⁸, שאדומים מתייראין מהן. ובבבלי שם (להלן): ואמר רבי חמא בר' חנינא: תלת מהה [מלך]⁶⁹ קטורי תנא אילא בגרממיा של אדום, ותלת מהה ושיתין וחמשה מרובני אילא ברומי⁷⁰; ובכל יומא נפקי הנני לאפי הנני [והני לאפי הנני]⁷¹ ומקטיל חד מהני [ויחד מהני]⁷² ומיטרדי לאוקומי מלכא [אחרינא]⁷³.

סופה של האגדה מעלה אותה מציאות מדינית-פנימית.קשה שמצוירת למשבר הפליטי-צבאי והופכת את המלכות כולה לאדמת-געש; המכוזח לחילופי-ירושלים⁷⁴ שחוזרים תכופות על-ידי רציחתם של הקיסרים בידיהם של האסטרטיות ותקומתם של קיסרים מתחרים בין במערב ובין במנזרה. אפשר שהופעה גורלית זו השפיעה במישרין על התעצמותה האחרונה, הדיספוטית של מלכות רומי יותר מגורמים אחרים; ומכל-מקום שני מוצאות לה: 1) מלחמות-דמים חמורות עם האויבים-הברברים; הצלונות המרובים; ההכרח לפיס את היריבים; המיראות שבלבות החילאים; ההפקרות ועוזות-הפנים, ההכרה העצמית והשחיתות של האסטרטיות, המתפתחים בזיקה לכל הדברים הנזכרים. — כל אלו מכשירים את הקרע להמלכות קיסרים ולהורדתם ורציחתם, כגון "פתח מדינה". צא וראה: קיסרים נrzחים בידיהם של החילאות בחווית⁷⁵. 2) המסורת הראשונה שמתחלת התייסדותו של המשטר הקיסרי: מימי של אוגוסטוס שימוש הצבא עיקר משענו של הקיסר, ואף

⁶⁵ תהילים קמ ט.

⁶⁶ בראשית רבע ויילח פרשה עה, תאודור אלבק, עמ' 887.

⁶⁷ גם באפריקי היו פליישות של חבוררים.

⁶⁸ ע"י חילופי גירושות והערות בהוצאה תאודור אלבק.

⁶⁹ כנוסח כתבי יד ועין יעקב.

⁷⁰ כך בכלל כתבי יד ודפוסים ישנים. בדפוסים החדשים הוגה מחתמת הצנור: בכל.

⁷¹ כנוסח כתבי יד ועין יעקב. בדפוסים: חד מיג'יהו.

⁷² כנוסח כתבי יד ועין יעקב. ותרגומו: שלוש מאות מלכים קשורין-כתר יש בגרממיא של אדום ושלוש מאות שנים וثمانה מאות שנים יש ברומי. ובכל יום יוצאים אלו לקראת אלו וallow לקראת אלו, ונחרג אחד מאלו ואחד מאלו, ונטרדים להעמיד מלך אחר. ובוונת המיטה להמלחמות. שהיו עושים שרי צבאות רומי עם נסיכי הגערמנים (הוא גרממיא) וטעמים שהיו גופלים הגערמנים בגבולי רומה ופעמים שעברו הרומיים את הרהין בגבול האשכנזים" (דקוזקי סופרים. הע' מ').

⁷³ סיבירוס אלכסנדר בגרמניה, ולפניו — קרכלה במנזרה, גורדיינוס במנזרה וכן קרוס.

מלכות רומי בימי האנרכיה של המאה השלישי

מעמדו ואימפרטורי, כאילו בא לו — משפטית — מרצון של ההיילות. כבר יודעים אנו כיצד היו הגייסות מעליים ומכתירים אימפרטורים-קיסרים אף בתקופת הקיסרות הראשונה⁴⁴.

והדי חכמי המשפט הקלאסיים גוזרים סמכיותו (במשפט) מרצון העם: ה' *populus Romanus* העביר את זכויותיו הסוביידניות לקיסר. ברם אין זו אלא פיקציה, מעין בסיס פורמלי שאין עמו כל ממשות. יותר מזה חשוב היה היסוד השני לסמכות הקיסרית: *הסינט*. שכן מן הדין ומן הנוגג היה הסינט מאשר (ויאישרו נtabע) מלכותו של הקיסר החדש, שנורמלית היה תחילת "נבחר" על ידי הצבא. הרי שניצרכו כאן ב' מקורות: האילות והסינט. ברם הסינט לא שימש אלא "כשות עיניהם". אף אם לא נשלל הימנו שיתוף פורמלי כל שהוא בעשיית קיסרים, הרי היה הלה עושה את רצונם של האסטרטינוטות ושל קיסרים החדשים. נמצא שמיימים ראשוניים היה הצבא עיקרי בהמלכת קיסרים חדשים. סיפטימוס סיבירוס הגביר במידע את האופי הצבאי של הקיסרות. כיווץ בו בנו קרקלת, שהכשיר ביותר את יופיכיהם של החיילות בהכרעת המஸל העליון. בניגוד לסינט אין הצבא מטהוה חבר מאורגן, גוף מוגדל. הרי שלמעשה נטולת הייתה רומי בסיס תחיקתי להסדר השלטון העליון (וביתר — מתוך שפל מהנה ראה עצמו כללו של הצבא). מכאן שצפוייה הייתה הממלכה להתפרק — עם סופו של הקיסר — בתחום של אנרכיה. אנרכיה זו נתרשה למעשה עם הנסיבות המדיניות הייצוגיות שהכשו אותה: המלחמות הקשות והמוסכמות במזרח ובמערב⁴⁵.

⁴⁴ ביחס מלאחר מתחו של נירון, ויטליה, אספסיאנוס, והוא הדין קלודius.

⁴⁵ וכך בורחים אנו מראות במלחמות הפנימיות לא מהפכה חברתית, כרעת רוסטובציב, ולא מהפכה קונסטיטוציונית כנגד שלטון הסינט וכיוצא בזה.

פרק ר

התנאים הכלכליים והחברתיים בארץ-ישראל

(במשך ימי המשבר של המאה ה-)

תבילה יש לטקוּר בדרך קירה אורה התפתחות שלילית שחלה בתחום הכלכלי בזאת מישרין לפעולותיהם של מוסדי השלטון האזרחיים והצבאיים, שנותנו במידה רבה על-ידי אותה מציאות מדינית-צבאית שתיארנו בפרק הקודם. דרכיו הממשל של המלכות באיפרقيות בהשתלשותן במאה השלישי, במידה שתוצאותיהן נתגלו בשטח הפיננסי-כלכלי, הללו ימשו לנו נושא קרוב לעיון, ומוטב שנפתח במשל הצבאי (מן זיקתו הקרובה ביותר למאורעות הפליטיים-צבאיים). אלא שתחילה יש להזכיר: הרבת מה שעה כמיוחד ביום המשבר של המאה השלישי איינו חדש במוחלט. יסודותיהן (או תחילתן) של הופעות מרובות כבר מצויות הינו בכל האיפרقيה כולה או במקצתה מלפני כן, וביחוד בתקופת הסיבירים, אלא שבימי המשבר הגדל נתקפה, והומרצה, התפתחות ותפסה. שיעורי-היקף עצומים, שבנסיבות היסודות החדשניים ממש חוללו — לבסוף — תמורה רחבה במלוא פולמה של מלכויות רומי.

א) עול' המסים

על' המסים באיפרقيות לא היה קל מעולם. ברם אלה הוכבד בימים של מלחמה, מדריכם של הקיסרים (ככימיה של הרפובליקה) להטיל על הפרובינציאלים תוספת מסים גדולה. וכבר ידוע שהשבח שמשבחת המסורת הספרותית (*Historia Augusta*) את מרקוס אורелиוס, שבמלחמותיו הקשה עט המרקומאנים לא הכבד את על' המסים על האיפרقيות, אלא מכיר בפומבי את אוצרות-התכשיטים של בית-המלחמות לספק את הממון הדרוש למלחמה.

ברם את שקחה היה ביותר בנודגא של רומי — העדר האלוקה השווה של גטל המסים המיוחדים הללו על המדינות כולן; האיפרقيות הסמוכות למלחמה עלייהן הוטל עיקר כובדו של העול הפיננסי: אספект המזון ושאר הצרכים והשירותים לגייסות. נראים הדברים, שעובדא זו — הכבdet עולם של המסים האפסטרוא-אורדינאריים בזורה מפני המלחמות מתכופות, היא שגרמה הרבה לתמונות כהו הכלכלי של עולם עשיר זו.

וכבר אנו שומעים לימי של פיליפוס קיסר (49—244), כי אנשי סוריה מתוקמים בנגד פריסוס אחיו של הלה, המשמש *praefectus praetorio rectorque orientis*. עדות אפיוגרפית להוספה זו לימי של סיבירוס אלכסנדר, מצויה בתובות

הרומית¹, המספרת שמייסתיהם (חוותנו של גורדינוס הג') להבא) מתחנה לגבות את המסים המיוחדים של ארץ-ישראל. ודומה שאותם המשלים שבמדרשים, הדברים ב"גבאי" – "שליח". שלחו המלך לגבות המס מן הערים. שבארץ-ישראל: טבריא וציפור – אף הם מדברים במסים אפסטרא-אורדיינאריים אלו; שלרגל המלחמות התכוורות הפקו במאה השלישית הכנסה עיקרת של המלכות². ואף זו דומה שאותה רשימה מrozבעת, החזרת בכמה מקומות בתלמוד הירושלמי. ובמדרשים ושתחילת נזכرت היא בפי תלמידי רבי יוסי במחציתה השנייה של המאה הג': פסיט וזימיות, ארונניות וגולגוליות³. מדברת בעניין דילן. שפנ' פטיט = sols tributum = מס הקרקע; גולגליות = tributum capitit = מס. גולגולות; ארונניות = annona: זימיות – אין במשמעותו, לדעתו, כתף-עונשין; כרגיל, אלא⁴ תוספת מסים לרגילים. אף רשימה זו מצינית אפילו את הנטייה להפוך את התשלומים המיוחדים לקבוע.

המסים הרגילים, בציורופם של אותם האפסטרא-אורדיינאריים, מהווים גורם כלכלי שלילי חמוץ. וכבר אנו שומעים במקורות תנאים רבים הרבה על "שנטלו בית המלך את גורנו"⁵ של אדם מישראל, בגל חיווי הממן שלו למלכות, וכיוצא באלו הלשונות, ועל "נכסי בעלי בתים (כלומר: קרקע) שיורדים לטמיון"⁶, או "גמיסין למלכות"⁷; מסתבר שהללו באו ברוב המקרים מפניהם חיוויר ממון שלא נטרען.

עד היכן קשת היה על השعبد בתחום של מסי-המלך במאה הג' מלמדנו מאמרו של ריש לקיש⁸. אמר רבי יוחנן: ייתי ולא אחמיגינה⁹. אמר ליה ריש לקיש: מי טעמא? אילימה: משום דכתיב: "כאשר ינוס איש מפני הארץ ופגע הדוב ובא הבית וסמן ידו אל הקיר ונסכו הנטש"¹⁰; בא ואראך דוגמתו בעולם הזה: בזמן שאדם יוצא¹¹ לשדה ופגע בו סנטר¹², דומה כמו שפגע בו ארי, נכנס לעיר פגע בו גבאי, דומה כמו שפגע בו דוב, נכנס לבית ומצא בניו ובנותיו מוטלים ברעב, דומה כמו שנasco נחש. ואין תימה שהיו הבריות בורהין מבתיהם וגוליין לאיפרכיות אחרות, שלא היה בידם לעמוד בפני קשי השعبد הממוני¹³. הופעה זו מוצאת ביטוי באגדה שמתיחסת לתחילה התקופה של אחר המשבר. בירושלמי¹⁴ אנו קורין:

¹ דיסו ILN, כרך א, עמ' 296, מס' 1330.

² ראה רוסטובצ'יב II, Gesellschaft u. Wirtschaft.

³ ירושלמי שביעית פ"ה לו ע"א, פאה פ"א טו ע"ב.

⁴ שימושו לפט סווידס בערכו המיוחד: תוספת מסים לרגילים.

⁵ תוספתא מעשר שני פ"ג ה"ת, 91, גטין מד רע"א.

⁶ סוכה כת רע"ב. [טמיון = טומאמה, אוצר].

⁷ תוספתא סוכה ס"ב ה"ה, 194.

⁸ סנהדרין צח ב.

⁹ יבוא ("המשיח") ולא אראנו ("מפני צרות של חבל משיח").

¹⁰ עמוס ה יט.

¹¹ [בכתב יד פלורנט הגדות התלמוד נוסח יפה יותר: בא ואראך דוגמתו בוטן הוא אדם יוצא].

¹² [= שומר נשוחת "רוצה למדוד שדותיו לעקר מצרי-השדי"] (רש"י).

¹³ ראה בבא מציעא לט א: בורה מהמת. ברגא.

¹⁴ שביעית ס"ט לח ע"ה.

דיוקלטיאנוס עיקר¹⁴ לבני פנוייס¹⁵. אמרין ליה: אין אולין, אמרו ליה סופיסטה: לא אולין לוֹן, ואין אולין לוֹן חוריין לוֹן¹⁶. וכשהיו הבריות נמנעים או ממאנים לברוח למרחוקים, הרי היו מ상담ים להתחבא מפני "הגבאים", ובדרך שמלמד המשל: של רבינו לוי באגדה¹⁷: אמר רבינו לוי: לארכון טיקטונון¹⁸, שבנה המדינה חדרים וביבים ומערות, לאחר ימים היה גבאי והיו בני המדינה נתמנים בפנויו באיתם החדרים והמערות. אמר להם: אני הוא שבוני כל אלו החדרים והמערות, ומפני מה אתה נתמנים? — קשה ביותר היהת האחריות הקיבוצית לשולמי המסים, שנעשה קבע מתחילת המאה השלישית, מפני ה"בורחים" וה משתמטים מלשלם מסימן, מפני עניותם. ומשמעותו של רך בדרך הקיבוצית (הערים, היישובים והאיגודים המקצועיים) היה גובין מאחרים דמי המסים שלא נפרעו, אלא אף במשרין — מן היחידים בעלי הממון, דבר שאינו מיום משפטית בדוקא. עובדא זו מוצאת ביטוי לימינו באותו הלכה מפורשת של רבינו יהושע בן לוי¹⁹: אין לך נתפס על חברך וחיבך ליתן לו, אלא בארנק ובגולגולת.

ב) בעית הטירונייא²⁰

התפתחות הצבאית והמדינה גרמה לכך שמתחלת המאה השלישית נקבעה באיפריכות הרבה חובה השירות בצבא, שהיתה מוסלת על הקrukע: בעלי-הקרקעות היו חיבים להמציא טירונים²¹ מן האיכרים = האристים. ברם תחת הטירונים בגופם אפשר היה לשלם בדמים (*aurum tironicum*) — מעות. שבזוז אפשר היה לשפוך אחרים. למעשה הפכה הטירונייא מס' של-קרקע, שכן היו השלוונות מעונייניות יותר במעטות שאפשרו להם לשכור צעירים כשרים בגופם וברוחם בדרך המבחר. ככלות היה מוסד זה, נורג אף בארץ-ישראל? הטירונייא נזכרת במקורותינו

¹⁴ משמו כרגיל בטעון, כשהם שמצוינו במקום אחר בירושלים (מועד קטן פ"ג טא ע"ד): ביום דר' ירמיה את עקה על טיברייא שלה עוי מנורת דכسطא גבי ר' יעקב ב' רבינו... [= בימי ר' ירמיה באה צרה על הטיבריינים]. שלה ביקש מנורה של כסח אצל ר' יעקב ברבי בון].

¹⁵ לאו דוקא היהודים. החוקרים נושאים וגוננים אם יש מכאן ראייה שישבו יהודים באותה תקופה בפנוייס. ברם יש ראייה לכך מקום אחר. מללט בכרוניקון שלו X 240 מס' על ווירונייה (הבטולה המפורשת. מן האגדה הנוצרית) שמן פנוייס מעשה אגדה ומוסיף: מעשה זה מצאתי באותה פנוייס העיר אצל אדם אחד המכונה בסוט, יהודי שהתגזר. הספר (שבו בכלל הספר הניל) הזכיר את חי המלכיהם של מלכו לפנים הארץ יהודה (שما היה זו ספרו של יוסטוס — ספר המלכים היהודיים — באינטראפטציה נוצרית).

¹⁶ = דיוקלטיאנוס האיך לבני פנוייס. אמרו לו: אין הולכים. אמרו לו יועצים: אינט הולכים, ואם ילכו חזרו.

¹⁷ בראשית ר' ר' פ' ישנה ב' י"ד, 229—230.

¹⁸ מלשון יווני ωυτός ουτός ωχακός = ראש בזאים, ארכitectus.

¹⁹ ירושלמי כתובות פ"ג' ל' ע"ד וש"ג.

²⁰ ראה לענין זה רוסטובצ'יב JRS, כרך ח' (1918), עמ' 26 ואילך.

²¹ מן *tirones* ברומיות = חיילים מתחילה.

במדרשים²¹, אלא שלתשלומי הממון הנ"ל אין זכר מובהך בספרותנו. והרי הדבר תלוי בבעיה שנויות בחלוקת אצל החוקרים: אם היו היהודים פטורים לעולם משירות הצבא — כבימיו של אוגוסטוס — ואם לאו?

ב) הארנוניות (annona) כתשלומי שבעין (*in natura*), שמעלים הפרובינציאלים בעליקראקע מתבזבזם ופירוטיהם לצורכי ה��ילות (*militaris annona*), במלחירים קצובים עליידי השלטונות, שדרך כלל הריהם פחותים מן המהירים שבשוק. ברם פעים אין, כאן אלא החרמת מוצרים חקלאים ללא תשלום כלל. בהמשך המאה הג' הולכת הארנונה, שעד כאן נידונה בדבר אפסטרא-אורדינארי, והופכת מעין מס קבוע, נוסף על המסים הנורמלאים הוותיקים. תהליך זה שסימן הגמר (בחינה רשמית) בימי של דיזקליטיגוט, הריהו למעשה מצוי בעיקרו בהמשך המאה הג', דבר שהובחן לאחרונה עליידי החוקרים²². עיקר הפורענות שבארנוניות — העדרו של הסדר מלכתי, שרירות-הלב שבקביעותם ובגביהם עליידי השלטונות הצבאיים. וברור שבמידת התרבותן של המלחמות, גדלו אף הארנוניות ומידת-ההפרעות שבגביהם. אף מקורותינו מעלים לגבי ארץ-ישראל מציאות הרוזה של הארנונה, הנשקלת לצבא²³, ואף הם עשויים להוכיח אותה מגמה של הפיכת הארנונה — קבוע, ומוצוי הלשון גולגולת וארנון. והנתה דרך כלל מדברים המקורות התנאים בארכונה של בהמה ושל עיטה. ברם המסורת שבabboת דרבי נתן²⁴ מלמדתנו על התפשטותה של הארנונה באזוריה המחייבת האחרים. ועוד למדנו מכאן עד היכן היו הארנוניות קשות, ועוד היכן היה גיבויין חמוץ ושרירוני. מסתבר, שהמסורת מדברת בארכונה (ולא באסניא?) ושהייה משקפת את המצוيات החמורה של המאה הג'. בהמשך המאה הג' גבר כובדי-עליה של הארנונה, ביחוד מפניהם צורכיהם של הגיסות, שמתרבבים בימי מלחמות החוץ והפנים, ובאותם הימים — מוכח מן המקורות — שלמעשה ניטלה מהם מישרל הארץ, לפחות לפוקים, זכות-פיטורייהם של יהודים מן הארץ בנסיבות השמייה. שכן אנו קורין בבבלי²⁵ על רבינו ינאי שהיה מכריז ואומר: פוקו וזרעו בשביית מפניהם ארנון. אמן בקבלה شبירות-ירושלים²⁶ הנוסח שונה: בראשונה כשהייתה המלכות אונסת הורה רבי ינאי שיחו חורשין חרישת הארץ. משמע מכאן, שמדובר בטיב הקרקע בשביית למוֹזָא שביית. אלא

²¹ צי ברשימה שהביא מיאודור בבראשית דבא פרשה מא' 409 בהערות.

²² CAH XII p. 220.

²³ ביחסpta דמאי פ"ז ה"ג 56: ושוקל לאוצר שוקל לקיטרין (= centurio = מפקד [בכל לגיון היו 60 קנטוריונים] מעשר וכור). וכן בירושלמי דמאי ספ"ז כו רע"א (= תוסטה שם ה"ד): לא יאמר אדם לחבירו תילך מאטם דינר ושוקל על ידי לאוצר וכור.

²⁴ שהאנונה בחלק א' של ספרנו, עמ' 41.

²⁵ סנהדרין כו א.

²⁶ סנהדרין פ"ג כא רע"ב.

שקשה הלשון "מגבי ארנוניץ" שבמהלך הדברים שם. ראה גם דברי ר' יצחק (בראש מקרה ר' נא²⁷) על שומרי שביעית.

מכל-מקומן זכות זו — פיטורין מן חמשת החקלאים בשביעית, הורשתה להט לישראל עליידי יוליות קיסר, וכך שאנן קורין אצל יוספוס²⁸. בירוץ בזוה מעידה המשורת (אגדה) אצל יוספוס, על אלכסנדר מוקדון, שלבקשת הכהן הגדול, פטר את היהודים בארץ-ישראל מהעלות מסים בשנה השביעית²⁹.

עובדא זו — התרבויות של הארנוניות וגיבוריין את בשנותיה השמייטה, הריהי אחד הסימנים המובהקים הקשיים, לתמורות שהלו בחיה ארץ-ישראל היהודית בהמשך המאה הג'.

(ד) אבסניא

האבסניא³⁰ ממשעה: חובת בני העיר לשפכו את האיסטרטיות בbatisות שלם (לרובות אישי השלטון האזרחי במסעיהם). דבר זה, אף-על-פי שאין פירושו חובת קבוע, שכן האבסניא אינה אלא לפරקים, כשחטיבות-צבא מזדמנות לעיר לומנים מסתויים, מכל-מקומות הריהו אחד החובים הקשיים, שמוטלים היו על הפרובינציאלים מאן ומתחמד. עיקרה של חובה זו — להלכה — אינה אלא במתן שכון גרידא, אך למעשה היו אותן האסטרטיזות או קציני-הצבא נסועים בערי האיפרelial, תובעים להם מזונות ופרנסת ושימוש בבהמתם של מארחיהם. ויש שאבסניא מעין זו הייתה פרוששת במוחלט את בעלי הבתים ותאיכרים, שזו לביקורייהם של קצינים ומשמשיהם.

כבר לימי של קלודius (41—55) אנו קורין, דרך משל, בכתובות אחת המכילה אגרת ופקודה של הנציב באלאנסטריא לאיסטרטג של מחוז במצרים — על אנשים בעלי-שררה, SMBOBOM ממלוכם של אורהים "בלא בושה" ונוטלים לעצם אבסניא אינה מגיעה להם ואנגריות שלא בדיין. אותו נציב פוקד על "כל האיסטרטיזות והקנטוריונים ושאר הקצינים המהילכים באיפרelial, שלא יטלו דבר ולא יעשו אנגריה ולא דיפלומה של הנציב". ברם הוראות כיווצה באלו לא התעללו הרבה; כל עצמו של המשטר הרומי באיפרelial הכשיר את שרירות-לבם ושלטונם המופקר של האיסטרטיזות אף ביום כתיקונם. קל-וחומר לימי משבר, כגון המאה הג', שבהם מתרופף בהרבה הפיקוח המרכזי של השלטון ובdom גבריה ידם של האיסטרטיזות ביותר.

ושמא כדי לעיין באחת התעדות שמן המאה השלישית, מתחילה תקופת המשבר (238), והיא בחותמת שמן תרכיה, שההיסטוריה הדרונית הרבו לעסוק

²⁷ הבאנום לעיל עמ' 155, הע' 485.

²⁸ קדמוניות יד י. ג.

²⁹ קדמוניות יא ח. ה.

³⁰ מלשו יווני αγεύη וברומית hospitium

ג

ביה לפרש*¹*. אנו קוראים בכתבי־בקשה וקובלנה של בני הכפר *Scaptoparena* לקיסר גורדינוס השלישי. הללו "מתחננים ומקשים רחמים" ומספרים בלשון זה: יושבים אנו, בעלי קרקע בכפר, שרבים הבאים אליו מפני מעינות הרים החמים הסמוכים לנו וקרוב הוא לשני מחנות־צבא; מימים ראשונים חיונו בשלום והעלינו את המסים יותר ככל האתים למלכות. ברם משעה שהתחילה תבריות להרשות נתמכו תושבי הכפר, שרבים עזבו. שני מיליון מן הכפר נקבע כל שנה למשך חמישה עשר ימים לריד גדור ומפורסתם. האנשים הבאים לריד זה סרים לכפר ומאלצים אותוו לחתם להם אקסניה *צְאַסָּנִיא* *אֲזָעֵקָה* *אֶזְעֵקָה* ושאר שימושים בחינם. וכמוות ² נוהגים אף האיסטרטיות. והנה נמצאים כאן רבים משליטי האיסטרטיא והמשגיחים שלהם, מפני המעינות הרים — אותם קיבל. אבל האחרים אין בידינו לקבלם. ובכבר פנינו פעמים רבות אל הנציג של تركיה והודיעו לנו, שלא נוכל להישאר עוד בכפרנו ונסאלץ לכלת הימנו, מפני העושק הניל. ואכן מבעליבתים הרבה נשאנו מעתים. זמן מועט השפיעו פקודות הנציג, ואיש לא אונסו, לא בשם *הָאָזְעֵקָה* ולא בשם *צְוֹאָמָּזָזָעָה* ³ עד *צְאַסָּנִיא* ברם בהמשך הימים שוב התחלנו לעשקו, כשהם בזים להדיות שלנו, והרי אף אנו עומדים, רבים אחרים שלפנינו, לנוטש את הכפר, את אשיות מולדתנו. לפיכך אנו מבקשים מכם, שתצווהו שלא יבואו אלינו ולא יטריחוnos באקסניה, שכן ציווה הגדמון שלא ליהן אקסניה אלא לשוחרי הנציג והמשגיחים. ואם לא — נברוח מבתי־אבותינו, ויצא מכאן הפסד גדול לאוצר המלכות.

במקורותינו רבות העדויות להופעת קשה זו. ובמהה השלישית נשאו ונתקו חכמים: כיצד להסדיר את האקסניה? לפי שפעמים היו מטילים על היישוב, שהנוגה תמשין את האיסטרטיות. ב תלמוד בבלי ⁴ שואלים: אקסניה לפי בני־אדם מתחלת או לפי פתחים מתחלת? ובמקום אחר מצינו משאותם בהלכה אם מותר לשחד את הקצין, הממונה על חלוקת האיסטרטיות לבתי־העיר, שיפסח על בית טלוני ⁵: "הדין אקסנאי פרכא (*צְאַסָּנִיא אֶזְעֵקָה*) עד שלא ייתן רומי שרי משחדרוניה ⁶ ומן דיתן רומי אסידי" ⁷. אלא שמקורות רבים למדים אנו, שלא הדירה בלבד ניתנה באקסניה, אלא שדרך כלל היו כרכים בכך המזונות. ובכבר בתחילתה של המאה השנייה שומעים אנו על כך. בתוסטה ⁸ אנו שומרים: מעשה בשם עזון התימני שלא בא בלילה יום טוב לבית־המדרשה. לשחרית מצאו רבוי יהודה בן בבא, אמר לו: מפני מה לא אתה אמש בבית המדרש? אמר לו: מצוה אחת

¹ העתקת דיטנברג *Syloge Inscriptionum Graecarum* כרך ב', עמ' 603—609.
פס' 888.

² לказינים או כפקדים?
³ בבא בתרא. יא. ב.

⁴ ירושלמי בבא קמא פ"ג ג ע"ג.

⁵ בהגהת המפרשים, בדפוסים (ואף בכתב־יד ליידן): מיחשدونיה.

⁶ = עד שלא באו הרומים מותר לשחזרו, משבאו הרומים אסור.

⁷ يوم טוב פ"ב ת"ז 203, בבלי ב"א, מדרשב"י לבא יב טז (הוציא אפשטיין־מלמד, עמ' 21).

איירע(ה) לי ועשיתה: בלשת גוים נכנסת לעיר והיו מתיראין שמא יצחיבו את בני העיר ושבתו להם עגל אחד והאכלנים והשכניםום³⁷ וסכניםם כדי שלא יצחיבו את בני העיר. מעשה זה מלמדנו דרך אגב, שగורי העיר ובעלי היכולת שלהם נהגו לפעמים לפטור את היישוב מפגיעתם הרעה של האיסטרטיזות ולהמציא ממונען ובטרחתם ואחריותם את האכסניה. דבר זה אנו למידים אף לימי אדרינוס וקיסרים אחרים, מכתבות של אסיה הקטנה ושל תadmura, שיחדים עשירים איכנסו את חיילותו של הקיסר³⁸.

עובדא זו, שלמעשה חיברו השלטונות הצבאים (והאזורחים) ליתן מזונות לאכסניה, שעה שלהלכה היה כאן עושק ועריניות, מוצאת ביטוי בחלוקת שבבריות: אם מאכליין אכסניה בשבייתם ואם לאו? שפָן בירושלמי³⁹ שניינו: אחד שביעית... ואחד מעשר שני אין נפרעין מהן מלאה וחוב וכו'. ובהתאם לכך אין כהן ביחסpta⁴⁰; אין מאכליין אכסניין פירות שביעית. הרי שהוא "חוב" נורמלי, חוקי. מצד שני שניינו בתורת כהנים⁴¹: ה"גרים עמד"⁴² — לרבות את האכסניה. הרי שאין כאן "חוב" אלא "מתנה".

בבמישר מאה ג' רבו ביקוריהם של "בלשות" הללו (שתוכניהם וודאי ניבוי היובים שבממון, פיקוח על הבטחון בעיר וכיווץ באלו), שהביאו עמם עושק ודלאות לערים. וכן אומר התלמוד⁴³: "והשבתי כל משושה הגה חדשה ושבתה וכל מועדה"⁴⁴ — אמר רבי יצחק: אין לך כל רגל ורגל שלא בא באה בולשת לציטורי. ואמר דבי חנינא: אין לך כל רגל ורגל שלא בא לטבריא הגמן⁴⁵ וקמטון⁴⁶ ובעל[י] זמורה⁴⁷.

בריחתם של אישים יהודים אף בשבות אל מחוץ לעיריהם, מסתבר שכוננות היא — במקורו שלhallen — לעולן של אכסניות הללו, שפָן אנו קורין במשנה⁴⁸. "מתנה אדם על עירובו ואומר: אם באנו גוים מן המזרחה עירובי למערב, מן המערב עירובי למזרח", וועלית. אומל, תירושלמי⁴⁹: באילין רומי. פירשו וודאי חיילות. ונראה שנתקוון התלמוד לזרת ה"בלשות" הללו.

³⁷ כנוס כתבייד בבבלי, בתוס: והשכניםום.

³⁸ השות מעשה בניין איש טבריה לימי הירקליס Chronographia Theophanes.

³⁹ Chr. 620 Chr. a, פרק א, עמ' 506.

⁴⁰ דמאי פ"ג כג ע"ב.

⁴¹ שביעית פ"ה ה"ב" א. 69.

⁴² בהר א ז (ויס קו רע"ג).

⁴³ ויקרא כה ו.

⁴⁴ שבת קמה סע"ב.

⁴⁵ הווע ב יג.

⁴⁶ [כך בכתבייד אוכספורד וערוך, שרמז לנשאות: אגמון].

⁴⁷ [כך בכתבייד אוכספורד וערוך, שרמז לראשי החילים שלו את הנציב].

⁴⁸ עירובין, פ"ג מ"ה.

⁴⁹ עירובין, פ"ג כא ע"ב.

התנאים הכלכליים והחברתיים בארץ ישראל

חוות האכסניה חלה אף לגבי פקידי השלטון האזרחי במקומותם. כשהיה מושג הנציג מאנשי משרדיו שליחים לערים שבמדינה, היו האזרחים מתחייבים לספק להם דירה ומזונות לכל ימי שהותם. לא כל שכן, כשהיה הנציג גופנו יוצא לעיר האיפרכליה במקומות הקבועים ושאינם קבועים. תעודה אחת של מצרים, מאמצע המאה השניה⁵⁵, מעידה על ההכנות הרבות למסעות ביקורים הללו, שנתבטאו בגיבורי מצרים (לחם, קיברין, עצים, גחלים, פנסים ומונרות, שמן, מליחים דגים) מיד לאחרים לאזור הנציג וFMLIYTU (וְאַמְּחַזָּקָה וְאַזְּעָפָה). אכסנאים אלו נוכרים אף במקורותינו⁵⁶, המבוחנים בין "באילין דעילים דלא ברשות" ל"איילין דעילים ברשות"⁵⁷.

ה) האנגלריות⁵⁸

במהלך הימים פשוט השם "אנגליה" אל מחוץ לשימושו העיקרי וסיגל לו משמעות של כל שימוש בכפיה לצורכי השלטונות. ברם במשמעות המדוק פירושו – חוות השירות של אדם ובמהמת לצורכי המשא וההובלה והנסיעת. במשמעות זה יש להבחין באנגליה בין המוסד הקבוע הממלכתי הכלול בשם זהוא: הדואר המלכתי, ששימש את השלטון גרידיא והוא cursus publicus, שהלביד ביותר על הפרדר בינציאלים בעלי הקרקעות, ש"דרך המלך" עברת בתחוםם, והם נאלצו לספק את במעות המשא לצורכי הנוסעים-הפקידים והשלוחים שם המילדרים (= veredarii) שבמקורותינו⁵⁹. אף כאן עיקר העול בהעדרו של הסדר קבוע ובריבוי השירות שאצל השלטונות הפעלתו של המוסד. ולפיכך ביקשו כמהן מן הקיסרים, כגון ספטימיוס סיבירוס, לבטל את חוות האיפרכליות לפני הדואר ולהעבירו לפיקוחה של המלכות.

ברם ככל כך כלל האנגליה שימושים רבים אחרים (חוות מושאות לצורכי הצבא ואנשי האדמיניסטרציה האזרחים וכיווץ בכך) ואין צורך לומר שלא נהנו כאן "לפי החוק" ולפי היושר. רבות שומעיםanno על איכרים שנתרושו מפני במעות העבודה שניטלו מהם בעצם עבודת-השדה בעונתה; על גזלת במעותיהם לבלי השיב, על הוגעתן של הבמות עד למיתנה, ואפי-על-פי שמן הדין לא ניטלו אלא לשעה ולהובלה נורמלית.

ביותר קשה היה אף כאן, באכסניה, הפקודות של האיסטרטיות שהי מטיילים אנגליה ללא משפט מטעם הרשות. הופעה זו וודאי נתרווה בעיקר במאה השלישי, בימי האנרכיה. כבר למאה דאי (שנת 42) anno קורין באידיקטים מטעם נציג רומי במצרים, המתירוע לצד שריונות של האיסטרטיות ואחרים, שניטלו

⁵⁵ וילקון, עמ' 491–494, פפירוס מס' 415.

⁵⁶ תוספחה עירובין פ"ח ה"ד 147.

⁵⁷ ירושלמי עירובין פ"ו כנ' ע"ב.

⁵⁸ עיי' חלק א' של ספרנו, עמ' 41–42.

⁵⁹ בראשית רבע, מיאודור, עמ' 10 ועמ' 78 וראה בפסקתא דרב כהנא מהדורות בובר פסיקתא דשקלים י"ד א ובהערה עה שם.

אנגליה بلا רשות, ואוסר על כל אדם להטיל אングריה בכפרים ולא דיפלומה שלו ומאירים בעונש חמוץ. בארץ-ישראל היהודית כבר מצינו את האנגריות מלפני החורבן. מפורסם מן הבשורות הגוזריות עניין שמעון שמן קוריני ש„עשהו באנגליה“ לטען את צלבונו של ישו⁵⁴. שב אנו קורין⁵⁵, שישו מזהיר את שומעו: אם יאנוס אוטך אדם (באנגליה) ללוותו מיל אחד, לך עמו שניים. מסתבר, שהמכוון לאנשי-הရשות שכופים אנשים לת תלות עליהם, כדי לשורתם בנסיית-משאות בדרך⁵⁶.

מקופתנו, הרי לענינו דוגמא של אングריה אישית כיראה בזה במסורת שבירושלמי⁵⁷. אמר רבי זעירא: أنا תכפית גואלה לתחפילה ואיתצדית באנגליה מובלא הדס לפלטין⁵⁸. ביזע בזה בתוספה⁵⁹: השוכר את הפועל ונודמן לו אングריה וכו'. ברם עיקנון של אングריות – בבהמות-התובלה, שנאנסו בעלי-הקרקע ושכמאותם לספק לאנשי הרשות. ובכך לפניו מקורות של תנאים ואמוראים, המוכחים תכיפותה וקשיותה של פורענות זו. במשנה⁶⁰ שניינו על חמור ש„בעשית אングריה“, ולא מצע המאה דג' שמענו⁶¹ על אングריה שאינה חזרת. תכיפותה ושרירותה של אングריה מוכחות יפה גם מן המשל שבפי רבי אחא⁶²: מעשה... עברין שפין בתרע בית עולם שמעון אングריה במדינתא, פרקיין טעוניהון בגין בית עולם ואולון למחמי קלא במדינתא וכו'⁶³.

1) הליטורגיות⁶⁴

משמעות של הליטורגי – חובת השירות האישי, שמוטלת על היחידים לצורך רבים (על-הרוב – לפרקם) ולתכלית מסויימת. הרי לפניו חיבורים, שבvikram נידונים הם יוצאים-מן-הכלל.

במשך המאה השלישית נתרבו הליטורגיות ביותר, וכבר מתחילת הפכו מעין קבוע ועולין הכביד על האזרחים במידה יתרה. התרזחותן והtagבשותן של הליטורגיות בתקופה זו מוצאות ביטוי בחוקים רבים של המשפט הרומי שמיימי הקיסרים לבית סיבירוס (ואף-על-פי שכמה הלוות קודמות הן להן, מן המאה

⁵⁴ מרקוס טו, כא.

⁵⁵ מתייא י, מא.

⁵⁶ הפרשנים מצינים לאיפיקטיטוס: אם תהא אングריה, והאסטריווטס יתקפר, הנה לנו אל חתנד ואל-חרטן, שאם לא כן חספוג מלכות ועם זה תאבד את חמורך.

⁵⁷ ברכות פ"א ב ע"ד.

⁵⁸ אמר רבי זעירא: אני הכתמי (= הסמכי) גואלה לתחפילה ונתפסתי באנגליה להוליך הדס לפלטין.

⁵⁹ בבא מציעא ס"ז ה"ח 386.

⁶⁰ בבא מציעא פ"ז מ"ג, Tos, שם פ"ז-ה"ז 386.

⁶¹ בבא מציעא עה ב, ירושלמי שם יא ע"א.

⁶² ויקרא ר' ברה פרשה יב א.

⁶³ = מעשה... עברו שפים (= מוכרי-יין) בפתח בית עולם (= בית קברות). שמעון אングריה במדינה, פרקי טעונם (= משאט) בתוכה בית עולם והלוו לראות הקול במדינה וכו'.

⁶⁴ מלשון יווני αγκυρος:-ag (ברומיית munus) היה „אוננות“ בלשון חכמים.

התנאים האכלכליים והחברתיים בארץ-ישראל

השניה⁴⁴. בהמשך ימי האנרכיה הומצא תהליך זה, ונתחדשו דרכי הרבה לאבטחה קיומה של מארגנויות מקיפה, שעשויה לספק את כל השירותים האזרחיים בחובה ובחנות.

בשירותים הללו יש להבחין תקופה בין שני מינים הללו: הליטוגיות העירונית והליטוגיות הממלכתיות – כל אחת לעצמה.

הראשונות הן החובים המוטלים על בני העיר לשרת אישית, בגופם או אף במנומם, את שימושי העיר ומוסדותיה; השניות הרי הן החובים המוטלים על האזרחים לשרת את המלכות בין גופם ובין במונם, ואפיקעל-פי שאף אלו היו מתחלקים ונקבעים בשיתופן של הרשויות העירונית.

העיר המאורגנת בדמות הפליס היוונית – הרבת מוסדות ציבוריים היו בה שהוחזקו בידי בני העיר מימים ראשוניים. יש ובעלי האמצעים נטלו על עצמן לטקח על מוסד זה או אחר ולכלכל אותו אף מנכיסיהם שלהם, אם לא יכולו הרבים לכלכלו. דבר זה כרוך היה במידה של כבוד וברורה בעיר. משנתרבו השימושים ונידללו האזרחים שוב לא ביקשו בני העיר ליטול לעצם שירותים הללו, והמלכות עמדה ותיקנה חובה של נטילת-תפקידים כיווץ באלו.

מן השירותים הרבים שמצוים היו בעיר, שמא יש להזכיר ביחס הדרוזיים⁴⁵,قولمر: הדאגה לספק לחם במחיר זול רגיל לבני הערים. שפנ לא רק בארץ-ישראל בלבד היו חווורים תכופות שנידבצורת והאמרת-היווקר ומהסור במזונות; אלא כל תחומי האיפורכיות שבמזהה נפגעו מכך, הן חסרן יותר. בעלי הממון שבازרחים נתבעו אפוא לעמוד בראש המפעלים – אספקת מזון לעיר בשער הצל, ואת ההפרש היו מפרנסים ממונוגם. אף מקורותינו מכירם דרכם זו של בולוזרים לפנים את העיר בשעת דוחקה והמתעסקים בחיה של העיר.

קרובה לו האגדנו מיה, שמשמעותה בין למדות ובין לשערם, ושפעמים כללה השקעת ממון עליידי האגונזום גופו.

המלך, כאמור, פיקחת על עשיית החובות הללו עליידי האזרחים לצורכי ערים; הנציב בפה עליהם קיבלת תפקידים אלו, ואף הסדיר את חלוקתם וענש על התשומות מהם. עם הרעת המצב הכלכלי במאה ה-ג' – הרי כלכלת צורכי הערים על-ידי האמידים שבהם כבדה ביותר על אנשי המעד הבינוני והגבוה, והם נידללו והלכו, ומבנה החיים הציבוריים בישובים נטרוף ונטקף. ברם למעלה מזו קשות היו הליטוגיות הממלכתיות, قولמר השירותים לשפטן, כגון ארגון האנגריא, שוטל על אזרחים בעלי יכולת, וגיבוי המטים אף הוא וכיוצא בו, והוא הדין – הארנווניות, השימוש בראש המשטרת העירונית. בכלל אלו נתגברה – כבר בימי הסבירים – חובת האחוויות הממוניית והאישית של המונגים הללו למלא את החסר בגופם. השלטן הפך אפוא את האזרח לשמש לו פקיד קבוע או עראי, בחנות ובנטילת-מונו.

⁴⁴ עיקר הדינים על הליטוגיות מצוים בדיגיטיט ספר חמשים, פרק ב' – פרק ו'.

⁴⁵ = תרגום של "שבע" ו"שלוח" בשבעים.

חלמי המשפט הרומיים מבחיניות בליטורגיות שלושה מינים: 1) אישית – munera personalia – המונית – munera patrimoniorum, 2) מעורבת – munera mixta – המין השני על כל האנשים בשווה (אף נשים וקטנים). הבחנה זו – העיקרית, בין חיוبيים אישיים וממוניים, מצוייה אף במקורותינו. כובד עולן של הליטורגיות כבר מרגש הוא מאותה תקופה. כבר באותה הימים הפל, דרך כלל, הנוהג לראות בעשיית תפקידים של כבוד ושרדה בעיר – חובה קשה, שעבוד ופורךנות, וביקשו "לברוח" על מנת להשתמט מעשיית תפקידים אלו. ואfine-פְּרִישָׁה שבריחת זו – ממשעה פעמים אבדן רכוש וברונו-מעמד. תהליך זה מוצא לו ביטוי הולם בתחום הקיסרית המגבשת והולכת חותם-מינאים ושימושים של בעלי-יכולה בתורת בולווטים בערים, שנפנו בולווטים אלו נשאו עליהם עיקר האחריות והחובה לשירותים האזוריים. ציוצא בדבר מתגבש והולך דינית-ירושה בבולווטות, ואף זו מפנוי עניינה של המלכות בהבטחת קיומו של המכשיר הנוח לעצמת עסקית תפקידיה.

מקורות הרבה מעידים על ריבויין וקשיותן של הליטורגיות בתקופה זו ועל הירידה והערבותה ששיתה זו, בשימושה הטוטאלי, הביאה על הישובים.

נציין דוגמאות אחדות: בפפירים אל הרמופוליס⁶⁶ משנת 250 אנו קוראים על אדם שמוכן – בבקשתו לשלטונות-העיר – לווחר על כל ממונו, פחות שליש (כלומר: שני שלישים מרכשו) ובלבד שלא יעשן בנו קוסמייטיס בעיר (כמזה). עובדא זו כרוכה בנוהג ובדין של "הפקרת הנכסים" שוואצ'אקטן ש'ז צ'סמאזא⁶⁷ כדי להיפטר מן הליטורגיות. צא וראה עד כמה כבוד עולן של אלו! פפירים אחר⁶⁸ מעלה – עד לשנת 186 – ברייחתם של הנקראים לליטורגיות מישובם. התעלמות זו הייתה שכיחה ביותר, והמלכות תבעה לבסוף ערביות מיזודות להופעתם של הר זיאומושפאן ווען. ציוצא בוזה – עדות לבריחתו של אדם מן הליטורגיות עליידי נטישת ישבו בפפירים אחר, משנת 216⁶⁹. אדם, שהוטלה עליו מאעטס-זאל אססאנעם לוטב: "פרשתי מן הכהן, באין בידי לישא בעול הכבד של הליטורגיה". ציוצא בדבר – אותו "שאלות אורקלות" מפורסמות⁷⁰, שמעלות אף את השאלה הקשה: "האברה?"

התעדות מוכיחות אף זו, שבתחום הליטורגיות, כבחומין אחרים, הייתה השרירות מקפת פעמים בתושבי הערים, והחלשים נמצאו לוקים. נחזר למקורותינו⁷¹. במשנה⁷² שניינו: האחין השותפני שנפל אחד מז

⁶⁶ ווילקן, מס' 402, עמ' 479–480.

⁶⁷ שם מס' 400, עמ' 477–478.

⁶⁸ שם מס' 408, עמ' 485–486.

⁶⁹ פפירים אוכסידינכו מס' 1477, מאות ג' או ד'.

⁷⁰ ראה מרמורשטיין, המצב הכלכלי של היהודים בגליל בדורו של ר' יוחנן בר נפחא אמרת יעקב" (ספר היובל לפרימן), 1937, עמ' 81–92.

⁷¹ בבא בתרא ס"ט מ"ה.

לאומנות, נפל⁷² לאמצע, חלה ונתרפה נטרפה משל עצמה. ובתלמוד⁷³ תנא⁷⁴: לאומנות המלך. ובתוספה⁷⁵: האחים שנעשה אחד מהם גבאי או אפיקליטיס⁷⁶, אם מהמת נכתים נפל, נפל לאמצע, ואם מהמת עצמו נפל, נפל לעצמו. אותה עיטה אצל בעל-הבית וא里斯 עליה בבריתא שכירושלמי (שם): בזמנ ש[הן]⁷⁷ אין מכוח הארץ, נוטלין מכוח הארץ, מכוח בעל-הבית, נוטלים מכוח בעל-הבית. בתוספה דמאי⁷⁸ מדובר למי שנוטן לחברו אמיתי זו עלי-מנת שיפטרהו⁷⁹ מן האוצר או מן האומנות. וכן מדבר ר' יוחנן⁸⁰ על "מלכות הרשעה שמנכנת עין רעה במונו של אדם: פלן עтир נבדינה ארוכונטיס פלן עтир נבדינה בולווטיס"⁸¹. ובירושלמי⁸² אמר רבי יוחנן: אם הוציאר לבולי יטא הירדן בעל אבוליך⁸³. אמר רבי יוחנן: קובלין לרשות⁸⁴ להפטר מבولي. והירושלמי⁸⁵ מספר: ר' נחמן בר שמואל בר נחמן נתפס לבולי, אתה עובדא קומי ר' אמר: אין אית בניכסוי דנחמן⁸⁶ שנתפס לו ניתן לו מנכסוי, ואם לאו ניתן לו מן לאמצע, במקומות אחר מטבח הרושלמי⁸⁷: בולווטה דציפורין הו להון צומות והוה תמן חד מיתكري יוחנן ולא סלק. אמר חד לחדר: לית אנן סליקין מבקרה לרבי יוחנן יומה דין? אמרין: ייתי יוחנן⁸⁸. אמר רבי שמעון בן לקיש: זה אמר לשון הרע בזדק. ובפרק ריבינו הקדוש⁸⁹ אנו קוראים על אנשים שמקבלים שררה מן המלכות לשות מלאכה בזרע.

⁷² כלומר: ההפטרד.

⁷³ ב"ב קמד רע"ב, ירושלמי שם ס"ט יז ע"א.

⁷⁴ בדפוסים חדשים נוסף כאן: האי אומנות, אבל בכתבייד מינכן ובדפוסים ישנים אין.

⁷⁵ ב"ב פ"י ה"ה 412, בבלי שם.

⁷⁶ כנוסח כתבייד ארכופרט, והוא מלשון יוני ἀπάλλαγμα (= מפקח). בדפוס: אפולומוטוס, וביבלי: פולמוסטוס (ועי חלווטי גרסאות ב"דקדוקי טופריט", ה"ב).

⁷⁷ כך צריך להשלים.

⁷⁸ פ"ו ה"ד 56, ירושלמי ספ"ו כו רע"א, ועי' בכלי ע"ג. עא א.

⁷⁹ או (כנוסח הרושלמי): שיפרשיהו.

⁸⁰ בראשית רבע פרשה עז, 904.

⁸¹ = פלוני עשיר נעשו ארוכונטוס, פלוני עשיר נעשו בולווטוס.

⁸² מועד קטן פ"ב פא ע"ב, טנהדרין פ"ח כו רע"ב.

⁸³ לעניין הבריחה מן הבولي השווה גם יקרא רבע פרשה לד טו: אם ראית שהברך בורה מן המלכית וכו' (לעיל עמ' 222).

⁸⁴ כך הנוסח בטנהדרין וכך העתק המרדכי בסוף הלכות החז"מ (ופירש: שהוא שליט על בولي יכול לקבל במועד ולזמן לפניו), כאן נשتبש: קובלין לרשות.

⁸⁵ בא כתרא ס"א יז ע"א.

⁸⁶ = בא מעטה לפניו ר' אמר: אם יש בנכסיו של נחמן.

⁸⁷ פאה פ"א טז ע"א.

⁸⁸ = בולווטם של ציפורין הימה להם אסיפה, והיה שם אחד א' יוחנן ולא עלה אמר אחד לחבירו: אין אלו עולמים לבקש את ר' יוחנן? אמרו: יבוא יוחנן.

⁸⁹ חזאת שענבלום, ד יב.

פרק ד

תקופת רומי הנוצרית (המשטר הדיאוקליטיאני-קונסטנטינאי)

נושינו העיקרי בפרק זה יהיה: יהדות ארץ-ישראל בימי השלטון הרומי הביזנטי, בפרט: מימיו של קונסטנטינוס המוכנה אצל הנוצרים "הഗדול" — ועד כיבושה של הארץ בידי הערבים. את שקובע תחילת בתולדות הממלכה הרומית בתקופה זו בכללת הריווּוּ וודאי טיבה הדתית-הנוצרית של המלכות. השתלשלות הפיכתה של הקיסרות, למראשית המאה הרביעית ואילך, למדיינה נוצרית-קתולית מסתीימת בסופה של המאה הנ"ל בהשלטת הנצרות ברחבי הממלכה במושלם, וביפויין הגמור כמעט של הדתוֹת האיליות (הרומית, היונית והמורחיות) ושל ה"מינימ" הרבים שבחק הנצרות. מדיניותה של המלוכה הרומית בתחוםה של הדת מכוונת להזדהות עם זו של הכנסייה הקתולית. אף עמדתָה של הקיסרות לגבי היהודים בכללם, לרבות ארץ-ישראל היהודית, מותנית היא במידה מרובה במדיניות הכללית הנ"ל ובזיקתה לכנסיה.¹

ברט הבדיקה הדתית-המדינית אינה אלא אחד הגילויים העיקריים, המividים את התקופה דילון; המלכות הרומית לבשת פנים חדשות בכל שטחי המזיאות החברתיות-מלךית. כל עצמו של המבנה הכלכלי, המדיני האדמיניסטרטיבי, האבאי והסוציאלי מושחת הוּא, מסתה של מאה ג' ואילך, על יסודות מחודשים. תהליך התהווות וגיבושו של אותו משטר, שמאן ואילך הריווּוּ נעשה ברוב יסודותיו נחליה לדורות, נמשך כל ימיו של דיאוקליטיאנוס וריבי ימיו של קונסטנטינוס. הראשון מניח את עיקרם של יסודות הללו, והאחרון מגבשם ומרחיבם. אגב, פעמים אין בידינו לומר בזודאות: עובדא סלונית مثل קונסטנטינוס היא, או שמא קדמה לו, בימי של דיאוקליטיאנוס. ומכאן הנהיגו חכמים לכנות אותו מבנה מלכתי בשם מורכב:

המשטר הדיאוקליטיאני-קונסטנטינאי.

מצויים אנו בראש עיונו לייחד דברית מעטים לבירור טיבו של משטר זה, שתהליכי התהווות מקפל את הימים שבין 284 ל-324². ברור שאין בידינו להימלט אגב כך מלסקור תחילת קצירות את השתלשלות המאורעות המדיניים החלים בפרק זה והמתגנדים את שלטונם ותקנותיהם של הקיסרים הללו.

¹ והרי שוב אין ציריך הדבר לומר, שמנת התפתחות בתחום היחסיט שבין המלכות לבין היהודים שלילית היא.

² ראשית מלכתו של דיאוקליטיאנוס ותחילת שלטונו היחיד של קונסטנטינוס, מלאחר שנכח את יריבו ליקיניאוס (Licinius).

תחילה מלכותו של דיוקלטיאנוס — בסופה של תקופה האנארכיה של המאה השלישית (235—284). עליידי תמותה המבנה היישן של הקיסרות הרומית, בין בתחום המדיינית-הצבאי (המלחמות הכספיות עם העמים הגרמניים במערב ובדרומה של אירופה ועם הפרטים במרוח) ובין בתחום המדייני-הפנימי (המלחמות המרובות שבין קיסרים לקרים והriegת השליטים בידי הצבא) האכשירה תקופה זו את בניינה של רומי הדיוקלטיאנית. אמנם בפרק האחרון של תקופת המשבר חל יי'זוב מרובה במערכותיה הצבאיות-המדייניות של המלכות: זו מתגברת על סכונות החורבן כאמור, התמיימת ממזרח וממערב, עליידי נצחותה על הפרטים והגרמנים (וחתדרים). הצלחה תקופה זו של רומי באה לה בעיקר עליידי קלודיווס השני גותיקוס (268—270) ואורייליאנוס (270—275). זה האחרון העלה בשלוונו כמה מן העבדות המדייניות-ארגוניות, שנשתקעו במשטרו של דיוקלטיאנוס לאחוריו. מכל מקום עידין לא פסקו הצעועים במלוכה, והשנים שמאחר רציחתו של אורייליאנוס לא הביאו עמהן המשך למתבססתה של המלכות. עלייתו של דיוקלטיאנוס לשלוון כרוכה הייתה בנסיבות שבתרחשו במזרח בשנים 283—284. אותה שנה נלחם הקיסר קארוס (Carus) בפרטים ונצחם, כבש את קטיסיפון עיר בירתם, ועמו היה בנו נומריאנוס (Numerianus)³. שעה שעמד לחודר לתוכת של פרט, הومת כנראה בידי קושרים. הצבא הרומי נסוג, ובדרכו לאירופה נרצת בסתר אף נומריאנוס. החילות ממליכים את דיוקלטיאנוס (נובמבר 289), שלאחר מכן הוא מכנה עצמו: דיוקלטיאנוס. קרינוס עולה כנגדו ממערב, מנצחו בקרב, אלא שנרצח עליידי קצין אחד, וגיסותיו מתחברים עם דיוקלטיאנוס, שנעשה מושל בכיפה⁴.

דיוקלטיאנוס⁵ מוצאו מן הבאלקן, בן למשפחה ייודה⁶, שעה לגודלה עליידי שידותו בצבא, כמו קיסרים מעולים שלפניו, במאה השלישית. אף הם היו מן הבאלקנאים. החוקרים חלוקים בהערכת אישיותו, ואף-על-פי שלאחרונה הולכים החקמים ומתקרבים לדעה אחת הרבה מן הנזנ"ט-טעם-לפגם נטול מעוזיותיהם והערכותיהם של הסופרים הנוציארים, שדיברו בಗנותו — אף אם לא במושלים — מפני הרדיפה הקשה, שהלה בסוף מלכותו כנגד הנצרות⁷. ברם מסתבר שהיה אלה תחילת איש-צבא מעולה (אף אם לא הירבה בימי שלטוונו להילחם אישית), מדינאי מארגן, איש- התבונה ובעל-יוזמת וחוץ, נטול-אכזריות, פטריוט רומי ולא קשה לנtinyis

³ בנו השני קארינוס (Carinus) ונאר עליידי אביו אנטיקיסר [= מלא מקומות הקיסר], שותף למלכות, מושל ומפקד. אגב, קארוס וקארינוס נזכרים כנראת באגדה ארץ ישראלית (בראשית רבא פרשה ע"ז, 903).

⁴ [= מושל יחידי]. באגדה (ירושלמי תרומות פ"ח מו סע"ב) הוא נזכר בשם: דיוקלט [כתביד ליידן: דיוקלט, כתביד רומי, נשתחבש: דיוקלט] = Καζζאלאסיא.

⁵ בירושלים שם (ובראשית רבא פרשה סג, 9/688) הוא קרי: דיוקלט חזירא, שהיה רועה חזירים.

⁷ ראה איסיביוס, תולדות הכנסייה ספר ח, והשו Lactantius, De mortibus persecutorum.

בניהם האפרכיות⁸. אדם זה השכיל להבחן כראוי באותו עובדות מכריעות שהועלו במשבר של המאה השלישי, ושהעידו על ריפויו של מבנה האימפריה, על מנת לחזור ולתקן את בדקה עליידי העלת יסודות חדשים ועל-ידי השלמת התהיליכים שנדראו פושטים מ לפניו; הוא הסיק את המסקנות מן המציאות הקשה והבליט את ה吉利ים הארדיים והחכויים, שמקופלים היו בתקופה הראשונה של הקיסרות, כדי לבסס את המלכות על מצוע של מושר אחד ומוגבש. והוא אותו מושר אין לדאותו נעה ומושבח. אלא שבערךו הריהו תולדה שמעין הבהירת מן ההשתלשות הקודמת ומעין תנאי ראשון להצלחתה של האימפריה.

ימים מועטים לאחר תחילת שלטונו מינה דיווקלייטיאנוס שותף לו למלכות, אף אם במעמד כפוף לו, והוא מפסימיאנוס, שעשו קיסר בשנת 285 (דיווקלייטיאנוס Iovius ו-Μεσιμιανός Mesimianos Hercullius).

בפירוש התוארים הללו נושאים ונונטיים חכמים. הכל מודים שיש כאן ביטוי לעליונותו של דיווקלייטיאנוס לגבי מכסימיאנוס שהוא מסויעו. ברם לעיקר משמעות הכנויים – אין הדעות שוות. יש מפרשין שדיווקלייטיאנוס סימל בכך את חסותו בצלו של יופיטר. ויש אומרים – וכך מסתבר – שהעליה את עצמו לדרגת גציגו של יופיטר עלי אדמות, כען מי ששוכנת בו אלהות רשכינתו של זה; כלומר: יסוד האלהות של הקיסר הרומי.

דיווקלייטיאנוס נטל לעצמו את השלטון במצרים (כאן האפרכיות העשירות יותר) ולמפסימיאנוס הקצה את המערב. בירתו של דיווקלייטיאנוס, בניקומדיה שבאסיה הקטנה, לא-ארדוקה מקושטת, דרוםית-מורחת לה; מפסימיאנוס ישב בミלאנו, בצפוןו של איטליה. הסיבה העיקרית לקביעת מושב מלכים בערים הללו – קרובתן לחוויות (הפרסית במצרים, והגרמנית במערב ובדרום-מערבה של אירופה). שנה לאחר מכן הכיר דיווקלייטיאנוס לכ-*Augustus* שותף שווה זכויות להלכה, אף למעשה במרזבה (אלא שייר לעצמו עליונות, במיוחד בתחום התחיקה, ואף בפיקוח הכלול במילואת של האימפריה; הרי זה מיום הראשון על "וותיקות" של דיווקלייטיאנוס).

שותפות בשלטון אינה מעשה חדש בתולדות רומי הקיסרית⁹. ברם דיווקלייטיאנוס הפך את ריבוי-הקיסרים דבר של קבוע. הגורם שהגינו לכך הריהו, וכדרך שבררו החוקרים, צורכו של המלחמות בגבולין, שתבעו את מציאותו של הקיסר במערכת. הויאל והללו תכיפות היה, ופעמים נתרחשו כאחת בחזיותו הרבה, ושוב לא יכול הקיסר להניג את הגיסות אישית. בימיים כתיקנים היו הקיסרים הרומים משוררים את קציניהם-מצבאייהם לעשות מלחמות ונוטלים לעצם את תפארת הנצחונות, שנקרו על שמם. ברם תולדות המעשים במאה השלישי הוכיחו שמצבאים מנצחים היו נוטלים לעצם את כתר-המלחמות, מדעתם ושלאי-בטותם (בעתים של חילופים). גם אין להתעלם מן הנחותם האובייקטיבים, שנשאו בחובם

⁸ אף במסורת היהודית של ארץ-ישראל אין אישיותו עולה לרעה; ואדרבא תבונתו וגוחותו הן שבולטות בה (עי ירושמי שם).

⁹ השות למשל מרקוס אוריליווס עם לוקיאוס וירוס, 161—169.

אותה הפרדה: המזרחה — תרבותו היליניסטייה, היוונית היא השלטה בה, והמערב — תרבותו רומאית-לטינית. ועובדא זו היא שגרמה בעירה לחלוקת הממלכה לשתיים בسنة 395, לאחר מותו של תאודוסיוס הראשון. ובשנת 293 נהפכה הדיארכיה — לטטרארכיה¹⁰. כל אחד מן האוגוסטימנים נטל לעצמו קיסר: דיווקלייטיאנוס במצרים את גליירוס, ומפסימיאנוס במערב את קונסטנטינוס בדורוס (אביו של קונסטנטינוס). הקיסרים מייעדים היו לשמש ירושלים, בדרך אוטומטית, לאוגוסטימנים לאחר פטירתם (או הסתלקותם מן המלכות). אלא שאף ביוםיהם של אלו ניתנו להם שלטון מרובה (בפיקוחם של האוגוסטימנים).

ארבעת המושלים חילקו להם את הממלכה לשטחים, איש איש בתחוםו. אלא שהיא חלקה לא הייתה מוחלטת (בשעת מלחמת היו זכאים לבוא איש בתחום חבריו). וביותר שלא היה לה ערך עקרוני: אחידותה של האימפריה לא נפגמה ביסודה, אלא שדרך טכנית הוקצתה לכל אחד מן השליטים, המהווים מערכת אחת אף הם — תחומי-הנהלה לעצמו.

נעין עתה קצירות במאורעות המדיניים העיקריים, שאירעו בימי מלכותו של דיווקלייטיאנוס. בתחוםי הספר שבמערב ובאיופה הדרומית נמשכים קרבות הרבה עם העמים הגרמניים, ולעולם נהדים אל מעבר לגבולותיה של הממלכה. ברם מלחמות הללו גררו עמהן מאורע חשוב, שהתרミיד כמה שנים. בשנת 286 שלטו הפיראטים הפראנקים והספסים בתעלת לה-מאןש, מפסימיאנוס ממנה את קראוסיס (Carausius), אחד מקציניו המעוולים, מפקד הצי של התעלה — לעקור הימנה את השודדים הגרמניים. מפסימיאנוס חשב בו במקדו, שנחקר עט הפיראטים לחיזוק מעמדו. הוא דן אותו שלא בפניו למיטה כבוד. קראוסיס מורד ומשתלט על רצועת-החותם שבאפון-צרפת בעיר Gesoriacum ב'גונז' (Boulogna) (היא *Augusta*). מיד מצטרפת אליו בריטניה, והמורד עוזה עצמו אוגוסטוס. מפסימיאנוס מנסת בשנת 280 לדכא את המרידת ונכשל. אותה שעה משלימים עמו דיווקלייטיאנוס ומפסימיאנוס ומפירים בו שליט למעשה (ולא לתלכה), שכן דחקה השעה ולא יכולו להיפנות לעשיות מלחמה גדולה. ברם בשנת 293 כובש קונסטנטינוס את בולוניה (Boulogne), וקראוסיס נעקר מן היישט. אותה שעה נרצח הלה בידי אחד משריו — אלקטוס (Alectus), שיורש את שלטונו בבריטניה. קונסטנטינוס עסוק בהכנות לשנתיים ימיים כדי לפולש לבריטניה. בשנת 296 נכבש האי בידו ומלכות רומי חורגת לשומות.

מאורעות צבאיים-מדיניים אירעו אף במצרים. החשוב שבהם — המלחמה עם הפרטינאים בשנת 296. גורמה של מלחמה זו — בסלע-המחלוקה ה-גנזי¹¹ שבין רומי ופרס: השלטון במטופוטמיה וההשפעה על מלכות ארמניה. בשנת 288, בתחילת מלכותו של דיווקלייטיאנוס, נאלץ באחראן (Bahrain) השלישי, מפני המהומות שבארצו, להודות ברובנותה של רומי בין-הנהרות ובזכותה של זו להמלך מלך בארמניה משעה אחריו (בשנת 293) נרסס (Narses) על כסא

¹⁰ קלומר: הפקת את שלטונו-הזוגות לשטן-הארבעה.

המלחמות, ביקש הלה להחזיר לפרס את מעמדה הראשון בשני התחומים הנ"ל והרינו תוקף את סוריה: בשנת 296. גלייריוں נשלח בידי דיווקלייטיאנוס להילחם בפרסיטם, ולאחר שעולה בידו להזוף את הפרסיטם, הרינו נוחל מפלת קשה ליד ניספהוריום (Nicephorium) לזרחה סוריה בבבל. אלא שדיוקלייטיאנוס מגביר את חילו ושולח אותו שנית למלחמה. הפעם תוקף גלייריוں דרך ארמניה וזוכה לנצחון גדול. הפרסיטם נאלצים להפирשוב בריבוניותה של רומי במלכות ארמניה הוואסאלית ואף מנותרים לה לרומי על חמזה מחוזות שעלה בספר.

שما כiami לצין אף את פשיטתם של הסרקייניטים (הם שבטי הערבים שבמדבר שבין ארץישראל וسورיה ובין נהרות) על סוריה בשנת 290. פשיטה זו מסתבר היהת קשה שהרי אילצה את דיוקלייטיאנוס לעלות אישית למזרחה (מן ניקומדייה?) כדי לחדוף את הערבים.

לא בטלים בערכם הם אף המאורעות שלහן. בראשית מלכותו של דיוקלייטיאנוס (שנת 286) מרדו ה-*Bagaudae* בגאליה. הללו היו איכרים, שברחו מעלה אדמתם מפני כובד המסים שמוטלים היו על עובדי-הקרקע (ואף מפני פשיטות השבטים האגרמניים לצרפת) ונתחפרו לחבורות של מעין-שיודדים. אותה שנה הם ממליכים שני קיסרים משליהם. תפקיד השקתה של גאליה מטל דיוקלייטיאנוס על חבירו, מפסימיאנוס מדכא את המרידה. לאחר כמה התנגשויות, سبحان ידו על העליונה, מרידה, קשה מזו אידעה בשנת 7—296. במצרים ^י, שבראה עמדו אכילותוס (*Achilleus*), שאוני אלכסנדריא המליך-הו אוגוסטוס, ודומיטיאנוס דיוקלייטיאנוס בעצמו עולה על העיר המורדת ושם עליה מצור. לאחר שבעה-שונה חדש-מצור נכבשת העיר.

ועוד יש לציין את פתיחתה של הרדיפה הקשה נגד הנצורות בשנת 303. אף כאן אין גזע מה גורמה ישיר. אמנם שיטתו של דיוקלייטיאנוס: החזרת הפלגים הרומיים לאלו-ארכוחם, מפורסתת היא, אבל מה טעם נפתחת הגזירה בסוף ימי ולא בראשית מלכותו? על רדיפה זו נדבר להלן ^ז.

במאי 305 נחטף דיוקלייטיאנוס מן השלטון, ועמו. וויתר — שלא בטובתו — אף מפסימיאנוס על המאות. שני הקיסרים: קונסטנטינוס וגלייריוں נעשו ממילא אוגוסטים, השני בזרחה והראשון במערב, ותחתים באו כקיסרים: מפסימיאנוס, המכונה *Daza* (או *Daza*). בזרחה, וסיבירוס במערב — זו הטטררכיה השנייה. ברם בשנת 306 מת קונסטנטינוס בבריתניה והחילו העלו לשטון את קונסטנטינינוס (שלא כמאות שהוסדר על ידי דיוקלייטיאנוס בשנת שלפני כן) בתורת אוגוסטוס. גלייריוں, האזול שבאוגוסטום, מכיר — בעיל-כוורחו — בקונסטנטינוס כ"קיסר" ומעלה את סיבירוס לאוגוסטוס. אותה שנה עומד מפסנטיס, בנו של מפסימיאנוס,

^י סיבתה של ההתקומות אינה ידועה. שמא גורמים כלכליים, ושם יש כאן ביטוי לתוכעה לאומיות?

^ז שמא ראוי להעיר, שוכרונה של רדיפה זו מצוי בירושלים (עבודה זהה פ"ה מד צ"ד): כד סליק דיוקלייטיאנוס מלכा להכא גור ואמר כל אומיה ינסכו בר מן יודיי (= כשלטה דיוקלייטיאנוס המלך לכאנן, גור ואמיר: כל האומות ינסכו חוץ מן היהודים).

תקופת רומי הנוצרית

199

ותומס את השלטון באיטליה (אוגוסט). גלייריוס פוקד על סיבירוס לעלות על רומי, סיבירוס ניגף, מסתלק מן השלטון לזכותו של מפסנטיאוס. אותה שעה עולה אביו, מפסימיאנוס, לרומי ועשה עצמו אוגוסטוס (נגד גלייריוס) וממשיא את בתו למך הצער, ומכיר בו כבאוגוסטוס (307). גלייריוס עולה על רומי להחזר את ההסדר הקודם ליושנו, כושל במערכה ונסוג. בסמוך למאורע זה מבקש מפסימיאנוס להדוף את בנו וליטול שלטונו לידיו, נכשל ונמלט (באביב 308) לגליליה, אצל קונסטנטינוס. אותה שנה מתקיהם לבנים בקרונונטום (Carnuntum) בפונניה, ביזמתו של גלייריוס, להסדר המצב במלכה. בכינוס משותף, מלבד מפסימיאנוס וגלייריוס, אף דיווקליטיאנוס. מפסימיליאנוס מבקש שדיוקליטיאנוס יחוור לשיטין. הלה מסרב לחזור ולשמש קיסר וכופה על מפסימיאנוס להחפר בשניה. עתה מוכrho מפסנטיאוס כאיזורפטור¹³, וחתם סיבירוס (שבינתיים נרצח על ידי מפטנטיאוס) מתחנה ליקיניאוס (Licinius), ממוקרביו של גלייריוס-אוגוסטוס. קונסטנטינוס יורץ להיות רק קיסר כבתחילה, ושוב מוחזר ההסדר הדיווקליטיאני. שני אוגוסטים (גלייריוס וליקיניאוס) ושני קיסרים (קונסטנטינוס ומפסימיאנוס).

ברם החלטתו של אותו כינוס לא בוצעו. מפסימיאנוס סירב להכיר בליקיניאוס כגדל תימנו, ובשנת 310 נאלץ גלייריוס להכיר בו כבאוגוסטוס. מפסנטיאוס לא נסתלק מן השלטון (באיטליה, אפריקה וספרד). קונסטנטינוס חולק כבוד למפסימיאנוס, המצרי בתחים שלטונו, אבל נמנע מליתן לו יד במשלה. הלה מנסה להודפו (2-310), נכשל ומת (כנראה נרצח). לאחר מיתתו של אביו, הופך "הבן הטעון" מפסנטיאוס מעין גואל-דמות ומגלה פנים של אויב לקונסטנטינוס וטוען לשיטונו.

בשנת 311 מת גלייריוס. פורצת תחרות בין מפסימיאנוס Daia ולבין ליקיניאוס. קונסטנטינוס כורת ברית עם זה האחרון, לחפות על אגפיו, ומבריו מלחמה על מפסנטיאוס. באביב 312 עולה הלה על איטליה. אטייל-פי שצבאותיו מזעטים בהרבה מאותם של יריבו, פותח קונסטנטינוס במסע מהיר ונמרץ, כובש את צפוןה של איטליה לאחר כמה קרבות ומתקדם ללא שהוא על רומי.

יש חכמים שסבירים שאין לפרש אותה עובדא, שבנסיבות מסוימים (ביןתיים הוחתחו והגיעו עד לעשרים וחמש אלפים) העוז קונסטנטינוס לעלות על הבירה הבצורה יפה, שהגנו עליה גיוסות הרבה, אלא אולי בדרך המסורת הנוצרית¹⁴. הבחנה זו מצטרפת לאותה שיטה של חוקרים, הסבירים שאמנם הפק' קונסטנטינוס נוצרי מאמין בלבו בשעת מסעו ונצחונו זה. על-כל-פנים עלתה בידו של קונסטנטינוס לנצח את צבאות מפטנטיאוס, שבנסיגתו המבוהלת מעל הטיבר ענה. וטבח בנהר (הקרב ליד הגשר המילבי). אותה שעה ואילך בא המערב, כולם לרשותו של קונסטנטינוס, ומכאן ואילך פוחת וחולך התהילה של הפיקת הקיסרות הרומית

¹³ = גוזל שלטון.

¹⁴ אמונהו החדשה והחווון, שנראה לו לפני הקרב ליד רומי: צלב ועליו כתוב פאַזְעָנָס אֶה (= בזה נצח), הם שמלאוו בטחן בנצחונו.

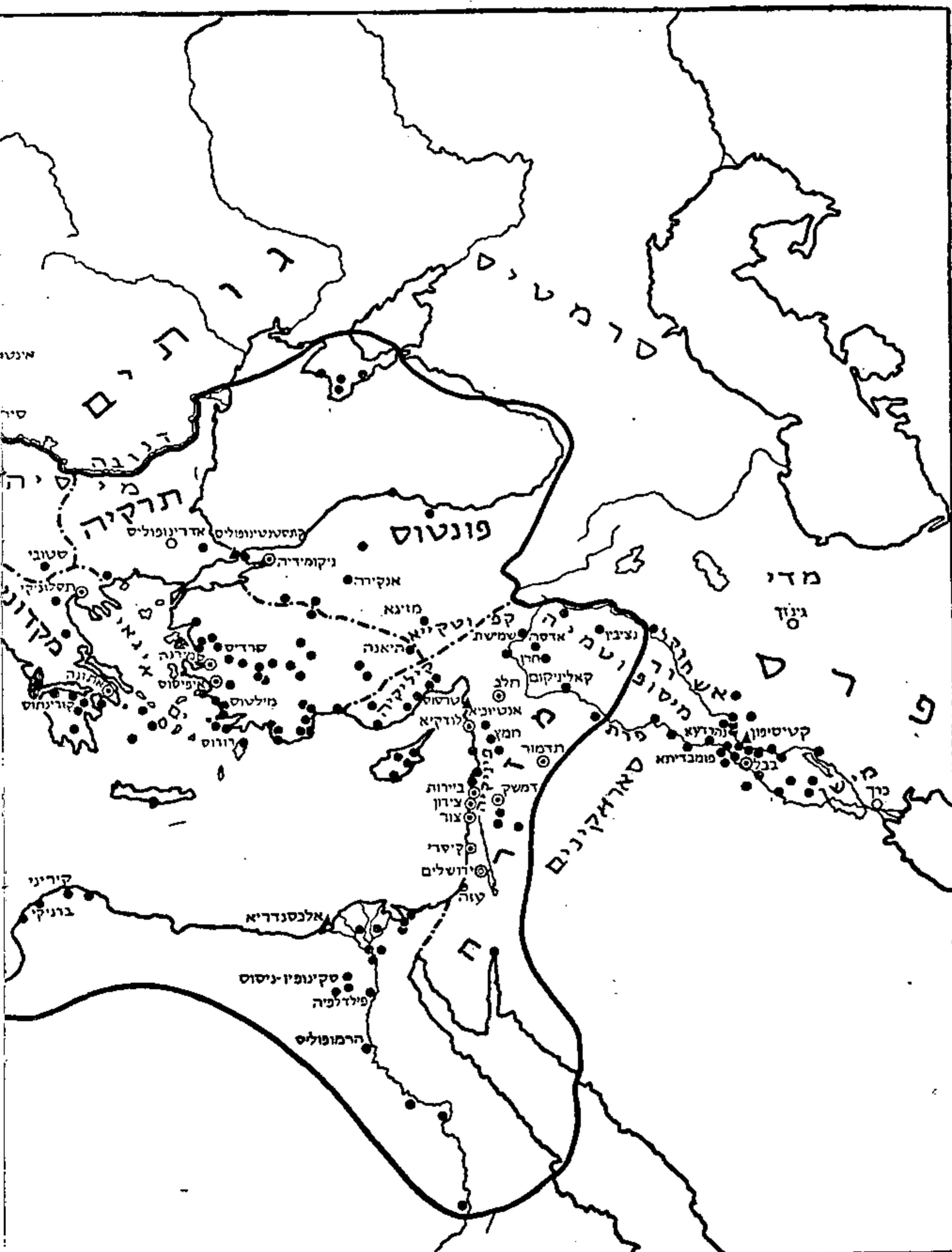
לממלכה בוצרית, ואפיקעל-פי שעדין אין עיקר טיבה שלה משנה לחלוtiny. להלן נחוור לעין בפרשא זו בדרך קצרה:

קרוב לאותם הימים פוחחת התעצומות אף בין שני השליטים שבמזרחה: ליקיניות ומפסימיאנות *Daja*. המסורת הנוצרית מבקשת לתלות התנוגשות זו בעמדת האנטיר נוצרית שנקט מפסימיאנות, שכן ביטל הלה למעשה את חירותה, שהעניקה להם לנוצרים בידיו של גליירוס (שרדפן) סמוך למיתתו (311), וחידש את הרדייפות על הכנסתה, אם גם בשיעור מועט. מה שאין כן ליקיניות, שעמד בשיטת-הסובלנות כלפי הנצרות כל אותן הימים. ונראה שבעיקר לא הייתה כאן אלא בעיתת-השלטון; לאחר שנתערעה הטררכיה, שנתייחסה בידי דיווקלייאנוס, וקונסטנטינוס געשה שליט-יחיד במערב, נ麥וון מפסימיאנות לכבותו לעצמו את השלטון במורח כולם אף במלחמות בכללג.

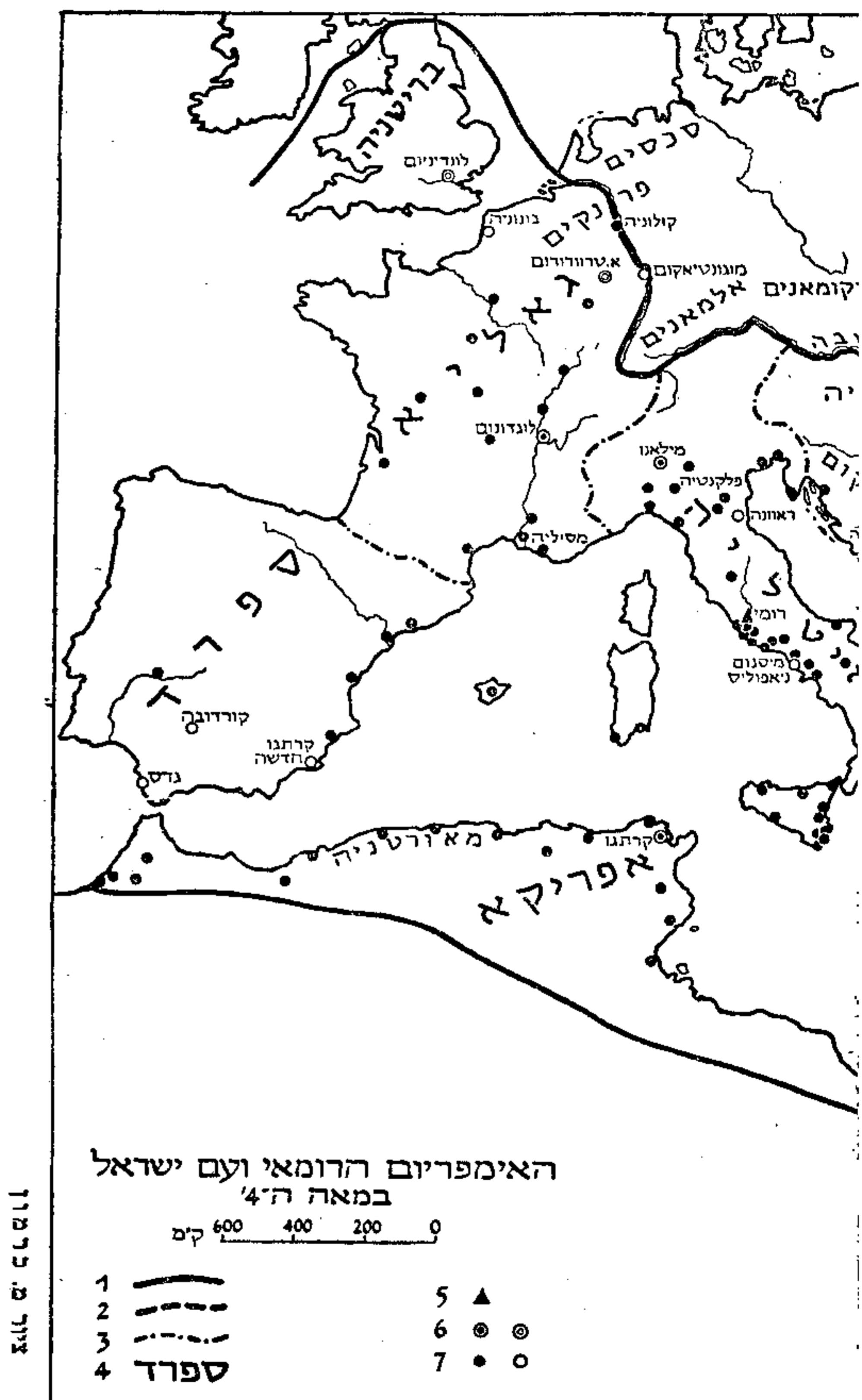
בתחילת שנות 313 פותח הקיסר במטעו לאירופה (הבאלאקנים — מחוז-שלטונו של ליקיניות). ליקיניות מזרדו לקדרו וpromptamente לבוא ממילאנו שבאיטליה עם חיל קטן מזה שעם מפסימיאנות (30.000 לעומת 70.000). ליד אדרינופול מתחוללת המعرקה, שבה ניגפים גיוסות של מפסימיאנים, והלה בורה לאסיה-הקטנה וכשלושה חדשים לאחר מכן (אוגוסט) מת מהלה, וליקיניות משלטת על המזרחה כולה. לא יצא ימים מועטים ושני השליטים נלחמו ביניהם לבין עצם. העילה לכך שימוש נסיוונו של ליקיניות להדוף את קונסטנטינוס מן השלטון במערב על-ידי התנקשות שהתקין בידו של בטיאנוס (*Bassianus*) גיסו (בעל של אנטטיה אהיתו) של קונסטנטינוס. בשנת 314 עולה קונסטנטינוס על יריבו מאיטליה לאירופה הדרומית, נחלתו של ליקיניות. במערכת הראשה (בפנוגיה, הונגリア) הרינו מניצה נצחן גדול, וגיסותיו של ליקיניות נסוגים. ברם בקרב השני, בבולגריה, אין עולה בידו להביא לידי תוצאות מכריעות. עובדא זו הכרירה את המשאות-מתן בין היריבים, שהביא לידי שלום. אלא שקונסטנטינוס זכת לסתור למלחמות רובה של אירופה הדרומית, והשאר חימנה בידי ליקיניות רק תחום מצומצם בלבד (טורקיה).

אף שלום זה לא האריך ימים. בשנת 320 הועלו הסימנים, שבישרו את התנוגשות העומדת לחול בין שני הקיסרים. הרי אלו הגזירות שפתח בהן אותה שעה ליקיניות כנגד הכנסתה. הסיבה לאחת התנוגשות וודאי אינה יהסו העוין של ליקיניות לנצרות. אלא שזו תוצאה של התחרות שבין הקיסרים, לפחות של ליקיניות שהנוצרים ידו מסייעים לקונסטנטינוס במלחמה שעתידה הייתה לבוא. גופה של ההיאבקות נובעת מן המגמה, שודאי מצויה בזאת אצל כל אחד מן השליטים, לזכות בשלטון היחיד והמוחלט במלכת רומי כולה. ומסתבר, קונסטנטינוס הוא שהוביל את רצונו זה מחילתה.

הגורם הישיר לפטירתה של המלחמה שימשה חידתו של קונסטנטינוס, בשנת 323, לתחומו של ליקיניות בטורקיה, שעה שנלחם הלה עם תגבורים שפלשו לאפרכיות שבבאלאקרים, על מנת לעורם ממש. ליקיניות ראה בכך התקפה על עצמו וגמר בdeathו להילחם ביריבו (בשנת 323 או 324). בקרב ליד אדרינופול ניגף חיל ליקיניות ונסוג לביצנטיום (*קוושטא*). במלחמות-הרים שמחוללת לאחר מכן

1. גבול האימפריום הרומי במאה ה-4 ; 2. חלוקת האימפריום בשנת 395 ; 3. נקודה שחורה: יישוב יהודי ; 7.

יסות; 4. שמות הרינויות; 5. קרך; 6. עיר גודלה (עם
ובו יהודים).

במצרים, מושמד הצי של ליקיניאוס. עובדא זו כופה עליו להיסוג מן ביצניטים. בשמונה-עשר לסתמבר 324 חלה התכנסות האחרונה באסיה הקטנה. בה ניגף ליקיניאס ומסר עצמו לידיו של המנצח (לאחר שהובטחו לו חיו באמצעות קונסטנטיניה אשתו, אחותו של קונסטנטינוס). המלכות הרומית חזרה אפוא להיות נתונה בידי שליט יחיד, הפעם — שליט נוצרי, הקיסר שיסד את רומי החדש, הנוצרית-קתולית.

הנה סקרנו בדרך קצרה את המאורעות המדיניים העיקריים שהלו בארכבים השנים שמהילת מלכותו של דיוקלטיאנוס ועד תחילת שלטונו היחיד של קונסטנטינוס. — פרקי-זמן שמקפל בתוכו את תהליכי ההתהוו והתגבשותו של המשטר הדיווקליטיאני-קונסטנטיני. מעתה אנו באים לעיין ביסודות-מבנהו של המשטר הזה.

יסודות המשטר הדיווקליטיאני-קונסטנטיני

תחילת עליינו להבחין בדמותו החדשה של השלטון הקיסרי, בחינה חיזונית, סמלית ובחינה חוקתית ומעשית. נוגדים הchemim לכנות את שלטונו של הקיסר, בדרך שנתבסס בפרק דילן: dominatus — בנויגוד לתקופה שקדמתו לכאן (מאוגוסטוס ואילך) המכונה: principatus. שמות הללו נובעים מן תוארו של הקיסר, שעד לדיווקליטיאנוס רשות היה בדמות princeps (= ראש האזרחים, העם הרומי), וממנו ואילך — נתרות בצורה dominus (= אדון). ברור שהשמות כשם לעצם דיים להעלות אותו הפרש הכלול בהם, ושאנו מייחסים אותו להתפתחות שחלת בפרק דילן בטיבו של השלטון הקיסרי: מן ההנאה העילונה של אומה בתיהורין, של ציבור אזרחים רומיים, לאדנות של שליט מוחלט על נתיניהם המשועבדים לו. ברם הבחנה זו מהיבנתו להעלות כנגדה סייגים של ממש, על-מנת להעמיד את התמורה שחלת בדורות של דיוקליטיאנוס וקונסטנטינוס בהיקפה הראוי ועל-מנת להעrica לאור ההתפתחות שקדמה לכך.

הפרינקפס בידוע לא נידון כמלך, והרומים לא כינו אותו בשם Rex. להלכה לא היה הלה נושא שלטון עצמי, מונארכי: הוא ריכזו בו, כביבול, את כלן או רובן של הסמכויות הנთונות בידי המגיסטריות הריפובליקניות. בימי הריפובליקה היו אלו חלוקות לאישים רבים ומוסרות בידם לשעה, ובימי הקיסרות נתרכו ביד אחד ונחננות לו למעשה לעולם, אם רצתה בכך. אלא שאף אם עקרוניות נידון הקיסר מקבל את שלטונו מידי העם ומידיו של הסינטוס, הרי, בידוע, למעשה שימוש מונגארך — כמעט גמור — בכל הדורות כולם ("mongarid kongestituzioni"). אותו

¹⁵ נתבטא קודם כל בחלוקת המלכה לאיפרציות קיסריות ולאיפרציות סינטוריות, שבתחן (כלומר: באחרונות) מינוי הנזיבים בידי הסינטוס.

החדש מטעם הסינטוס הפך, דרך כלל, עניין פורמלי במוחלט (הצבות הם שקבעו בהעלאתו למלכות).

אף ללא השם מלך הנהילו הקיסרים את שלטונם — לרצונם הם — אם לבנייהם ממש (אספסיניוס), אם ל„בנייהם המאומצים“; הרי שיסודות הדינסטיה אף הוא לא היה נעדך מן הפרינקיפטום. ולפיכך אין תימה שהיוונים במרוח (יהודים והשמיים בכללם) כינו את הקיסר בשם מלך (*εὐαλεσαῖν*) כבר מימי של אוגוסטוס.

המאורעות שבימי המשבר במאה השלישי המריצו את תהליך גיבושה של המונרכיה המוחלטת, שסימנו חל בימי של דיווקלייטיאנוס וקונסטנטינוס, וראשיתו — בתחילת של הפרינקיפטום. ימים רבים לפני דיווקלייטיאנוס: שימוש הקיסר למעשה dominus לנ廷ים, על אף שרידי המסורת של אורחות ריפובליקאיות, שעדיין נשתיירו ברומי¹⁶. ואמנם עבשו הופך הדזמיגטוס קבע ולדורות, הרי יש לדאות בכך לא מעשה חדש לחלוותן, אלא צייזדרך של תקופה חדשה, המשתלבת מן הקומות לה. אמן אין להתעלם מן התמורות הריאליות הקשורות בכך, דרך משל, סילוקו של הסינטוס מזכות המינוגים (אפילו פורמאלית) של הנציבים באיפרכיות, או דחיקתו מן סמכותה ההתחלתית, שמרופות, מכאן ואילך, בידי הקיסר לבדו.

בזקתה להפיכתו של הפרינקיפטום לדומינטוס יש וודאי לעמוד על הסמליות החיצונית החדשת, שנוחל השלטון הקיסרי מכאן ואילך. הקיסר לובש לבושים מלכובות (בגדים מוזהבאים, משובצים אבני יקרות); מסתתר מעיני הרבים; מתייסד טקס מלכוטי — ההשתחויה (*adoratio*, *αὐτοκτύπωσσα*) וכיוצה באלה; קונגסטנטינוס (ואפשר דיווקלייטיאנוס לפניו, ושם — כבר אורליאנוס) צונף דיידינה (*αυγούπας*) בראשו. עובדא זו האחרונה נתנה ידיים להיסטוריונים לייחס את ייסודת של המונרכיה החדשת להשפעת המרוחה: דיווקלייטיאנוס שאל לרומי את טיבת של המלכות הפרסית וסמליה. מכאן נגנו חכמים לכנות את השלטון הקיסרי שמדיווקלייטיאנוס ואילך בשם: הדיספוטיה המרוחית.

ברם לאחר העיון יש לנו להסתיג במידה מרובה מאותה שיטה המייחסת את עיקרו של המשפט החדש לשאליה מן המלכים הסנסנדים. כבר ספק בהנחה זו כת המnicciis¹⁷, על שום מזאם הפרסי של אנשי הכת: „בני העם האויב לנו“, ובהמשך דבריו מגנה הוא את „החוקים המעוותים והמנוגות המקולקלים של הפרסים“ בכללם¹⁸. יהא מקורם של דגינוגים החיצוניים החדשניים מה שיהא —

¹⁶ חכמי המשפט הרומי מתקילה המאה הג', בימי הסבירים, כותבים, שובר הקיסר חוק הוא מטע זה, שהעם מסר לידי את סמכויותיו.

¹⁷ Der politiker Diokletian und die letzte grosse Christenverfolgung, עמ' 54.

¹⁸ כך נקראת כת דתית, שמייסדה מאני (או מניס) היה בפרס במאה השלישי. לפי אמונהה מנהיגים את העולם שני כוחות: הטוב והרע, האל והשtan. יש כאן מיסודות הדת הפרסית והמנוגית הנוצרית. המnicciis השפיעו במאית ג'ה.

¹⁹ הפקודה לאחר שנות 293, Legum Mosaicarum et Romanarum collatio, Geschicht des spätromischen Reiches, Band I, 34, שטיין (בספרו Legum Mosaicarum et Romanarum collatio, Geschicht des spätromischen Reiches, Band I, 34, עמ' 102).

וודאי כל עצמו של המשטר המונארכי המוחלט, "הדייטופטי", — אין להללו בשאלת מון הtout. ביטודו מותנה הוא בהתפתחותו הקודמת של השלטון הקיסרי ובמאורעות החמורים של המאה השלישית, שהבעו בيسוסו תחוקתי והפורמאלי של השלטון היחיד — לקיומה של המלכות.

אף דמותו ה-"אלוהית" של הקיסר אינה מעשה חדש, ולא שאלת מן הפרטים; זה דורות רבים, ובעצם מיימי אוגוסטוס ואילך, פלו' לקיסר בארכות המזרח החיליניסטי²⁰, ופעמים אף בארכות המערב הלטיני. ואף אם אין כאן מציאות רשמית, הרי למעשה הייתה האלהה זו רוחות ומקובלות במידה יתרה²¹. "קדושתו" של המשטר הקיסרי, המתבססת מכיוון ואילך — היו לה אפוא ידים ומשען במציאות הקודמת הרומית. ולענין ה-"קדושה" ראוי גם לציין אתו עובדא, שמדוקליטה נאנו ואילך מתרוחחים מעין קבע הכנויים *Sacer*, *Sacrum* וכוכ' בחולק' הקיסרים לכל שנוגע לשלית, למשהי, למוסדותיו ונחלאותיו האישיים. בזיקה לכך יש להזכיר במיוחד את ה-"חצרא" המלכונית המתקדשת אף היא, דרך משל *sacrum cubiculum*, *praepositi sacri* עליו: *cubiculi*, שסרים הם ומשמשים גדולים בין שרידי המלכות.

יסוד אחד חשוב במבנהו המוחודש של המשטר הריאנו הבירוקרטיזציה של המערכת השלטונית, ביהود בתחום הנהלת האיפרביות. נוצרת הירארכיה מורכבת של פקידות גבואה, כרכבת הרבה בתפקידו של המנגנון. תחילת: חלוקת הפירוביינציות ליחידות מוקטנות. כמעט בכל האיפרביות נחלקות הן, פעמים לשולש כגון מצרים. טומו של דבר, בדרך שמהארים החוקרים: למגוע — עליידי הקטנת תחום שלטונם של הנציבים — ריכוז כוחות מרובים בידייהם של אלו, דבר שהקשרו לשעבר התמרדותם והתקسرותם. מסתבר: שמספר האיפרביות עולה עליידי כר מ-50 (בשנת 280) ל-120²². האיפרביות המוקטנות מתרכזות לשתיים-עשר חטיבות, הנקראות *dioeceses* (וביוונית — θεσαρίας). בראש כל אחת מהן עומד *vicarius*, קלומר: מלא מקום של פראטורי *Praefecti praetorio* או פראטורי *Praefecti praetorio Oriens* (= מזרח), שארץ-ישראל כלולה בה. מעל הווייקארים מוגנים ה-*magistratus*, המזוכים אצל כל אחד מן האוגוסטימ והקיסרים. הללו מרכזים בידייהם את הפיקוח השלטוני האורחיה, הצבאי והשיפוטי. אלא שהוואיקארים אינם כפופים להם במישרין, וכוחם מעין מקבל לשלאם: ערעוריהם על משפטיהם הוווייקארים מובאים במישרין לקיסר.

ועוד: דיווקיטיאנוס הפריד את השלטון הצבאי מן השלטון האורחיה בכלל איפרבייה. המושל האורחיה קרוי דרך כלל *Praeses* והצבאי — *Dux*. גם הפרדה זו מכונגת, לנראה, למגוע אפשרות של התקומות על הקיסרים. אף בתחוםו של הצבא

הע' 1) חולק על פקופקי של שטדה וסובר, שיש לקבל את המטרת המניהה שטקס-האזור. החදש שאל מן הפרטים.

²⁰ השווה מעשי של הורדוס בשומרון ובקיסרין.

²¹ כבר במטבעותיהם של אוריליאנוס, מרובוס וקאווס אמה מוצאת הלשון *Deo et nostro domino* (והשווה שטדה, עמ' 112).

²² כבר קדמו למקצת בכך גלינויס.

התקין דיווקלייטיאנוס תקנות מכריעות, שנמשכו בדורות הבאים. הוא הקים שני סוגי גיסות עצמאיים ונפרדים. עד לימי היה הצבא הרומי כולם, חוץ מן הפריטורייאנים, חונה באיפרelial של הגבולין. בשעת המלחמה היה על-הרוב הכרח להעתיק לגיונות מן האיפרelial האחרות, דבר שסייע את מחוזות הספר שנטרוκנו מן צבאות ההגנה שלהם. דיווקלייטיאנוס יצר אףו גיסות מיוחדות מוביילים, שחנו בתוכם המלכות ושיהיו מצויים בקרבתם של הקיסרים, על מנת להוציאם למלחמה שבאה. מטעם זה נקראו *comitatenses* (= בני לוויה של הקיסר). גיסות אלו הכילו חטיבות גדולות של חיל-פרשים, שהיו מכאנז ואילך פורמאציות נפרדות, ולא כתוספת ונספח לחיל העיקרי, הוא חיל-הרגלים שעדר עבשו²³. החיליות שחנו על הגבולין נקראו *limitanei*²⁴. ביניהם גברה והלכה המגמה להשתקע במקומות חנייתם בצורת המתיישבות הכלאלית עם שירותם הצבאי. התפתחות זו כבר עולה היא למקצת בראשית המאה השלישית, אלא שבימינו מתרווחת היא ביותר ומשמעות לא במעט על אופיין הייחודי והחברתי של האיפרelial הספר (בתוכן ארץ-ישראל — *Limes Arabicus*).

נחוור לעין במבנה החברתי-אדמיניסטרטיבי והכלכלי של המלכות בפרק דילן. הבסיס העיקרי של הארגון החברתי-אדמיניסטרטיבי במדינת-המלך כוון, להוציא קצת מהוות, משמשת בתקופה הקיסרית הרומית העיר. באיפרelial של המזרח הייתה ה"עיר" מאורגנת בדמותה הדיאלוג היוונית: מוסדי השלטון העצמי, המוסדות התרבותיים-העירוניים, הלשון, השמות וכו' — יווניים היו, ואחר-על-פי שדרך כלל היו רוב האוכלוסין לאיוונים. הרי זו נחלה מתקופת שלטונם של התלמידים והסיליבקדים. אמנם קצת ערים זכו למעמד של קולוניות (*Coloniae*) רומיות, ומהן שאופיין התרבותי רומי היה במידה מסוימת, כגון בירות. במערב הייתה ה"עיר" מאורגנת בצורת *municipium* רומי (אלא שרבות מהן היו "קולוניות", במעמדות שונים). בהמשך התקופה הקיסרית זכו ריבון של *municipia* באזרכות רומיות גמורה. מתחילה המאה השלישית, הפקו תושבייה "ערים", כולן או רובם, *cives Romani* בחוקה הקונסיטואיזה המפורסת של קרקלה (סמל *constitutio Antoniniana*). בין הדיאלוג היוונית ובין הדיאוגרפיה הרומית שווית לעיקר המבנה הארגוני, ואחר-על-פי שבפרטות רבים משתנים הם. ברם אנו ניתן דעתנו על-כל-פנים לדמותן של הערים במורთ, מפני שהללו מצויות היו בארץ-ישראל.

מבנה ה"עיר" מייסד היה על שלושה מוסדות: 1) אסיפת האזרחים — סְסָקָהָאָאָה²⁵ (2) המועצה — *סְלָעִיטָה* (פולוי); 3) השלטון המבצע — *סְאַזְוָעָאָה* (רומית: *magistratus*). הרי זה מעיקרו משטר דימוקרטי: אסיפת-אזרחים משמשת בסיס עיקרי, והיא שבחורת במגיטרטוס, דרך כלל לשנה אחת.מן

²³ חולשתו של הצבא הרומי במלחמות בפרסיט הימה בהדר חיל-ירוכבים משובח ועצמאי, כدرכם של אלו.

²⁴ מן *limes* = גבול.

הארכוניים הידועאים היהת מתכוונת הבولي. אלא שכבר בהמשך המאה השנייה הולכת "אסיפה" ומתחולמת מן העין בכל מלכות רומי. ובמידה שהוא מצויה הרי תפקידה פורמלי גרידא: לאשר הצעות של חלוקתיכיבודים לשלייטים הרומיים וכיווץ בזאת, שהיבא לפניה על-ידי הארכוניים. אף הארכוניים שוב אינם נבחרים בידי האזרחים, הללו מתמנים על-ידי הבولي. הבولي עצמה מתכוונת על-ידי "צירוף" (cooptatio) של חברים חדשים בידי היא. ברם מעתה אין הבולווטים באים מכל האזרחים, אלא מן העשירים שביהם גרידא. בין אלו ובין הארכוניים מתמנים מבعلي הנכסים, בפיקוחה של האדמיניסטרציה הרומית שבאייפרקייה. בהמשך הימים הופכים הללו מעמד מגופש בעלי זכויות, שנפרד משאר כל האזרחים שבעיר (curiales decuriones בוגוד ליביאם plebs²⁵). זכויותיהם של בני מעמד זה מתחבטות, תחילה, בשלטונם המוחלט בהנחלת העיר ומוסדותיה. אף המשפט הרומי זיפה אותן בפריביליגיות מיוחדות כלפי המלכות: איש-המעמד הבולווטי אינו נחון לעונש המלכות; עבירות, שבניאדים פשוטים נעשים עליהם בעבודת-פרק במכרות, אין להה נעש אלא בשילוח מעירו למקום אחר (relegatio, exiliuim) וכיוצא בזה. בהמשך מאה ג' מתגבעש המעמד הזה ביותר בדמות משפט-הירושה. ברם התפתחות שבאה במאה השלישי בעיקר, הביאה להפיכת מעמדם העליון של הבולווטים לרועץ להם ולשבודם. תחילה, אנשי המעמד הזה קיבלו עליהם בעלי-כוחם את הנהלת מוסדי העיר ואת הפיקוח על צרכיה הקומונאלים, החברתיים. שוב לא היה איש-הבولي וכי לסתוק משלמש ארבעון, או מנגינה על תיקון חומות העיר, על אמת-הימים, על המרחצאות, על הבטחת הלחת במלחמות זולים וכיוצא באלו. על-הרוב נאלצים היו בעלי-התמונות הללו להוציא ממון רב משליהם כדי לספק את ההוצאות הדרושים למילוי תפקידיהם הציבוריים. אלא שהוטלו עליהם אף חיבורים קשים כלפי המלכות. השלטון הרומי הטיל את עיקר האחריות והטיפול בעשיית החובות של אזרחי-הערים ומחומיהם על מוסדי-ההגאה של העיר, כלומר: על אנשי מעמד-הבולווטים. מצב זה לא השתנה אף עם המשטר הדיווקלייטיאני — על הבירוי-קרטיה המוגדלת שהתקין הלה.

הבולווטים, או מקצתם (decemprimi, וצאנטזיאם) היו אחראים תחילה לנכסי המיס של אנשי העיר ותחומה בשלמותם, בין בממונם לבין בגופם. הוא הדין לגבי הארנוניות לצבא ולפקידות. מהם היו מתמנים אף ה"MSGIIM" האחראים לאנגריות, שהאזרחים נקראו לשמש בגופם ובבהתם למלכות (הצבא ואנשי השלטון). וכן כלפי אותם החובים היוצאים-מן-הכלל, שהטילה המלכות לפרקם על נתינית כל אלו נקראו munera (מעזעטסזיאם). הרי שהמעמד המוחס נהף למשועבד בין לעיר עצמה ובין למלכות. ולפקיך מצינו בהמשך המאה ה' (לקצת — כבר מלפניה) את "הבריחה" רוזחת ברחבי הממלכה אצל המעמד הốt העשירים, או הנראיים עשירים, שעמדו להצטייף בעלי-כוחם לבולי, או לה坦נות

²⁵ במעשה אחד המוכא בירושלים (שבט פ"ב יג ע"ג הוריו פ"ג מה ע"ג, לעיל 134) מאמין המאה ה' לערך (מיימי ר' יוחנן ור' שמעון בן לקיש) נזכרים: בולווטיא ופגני.

ארכוניות, היו נוטשים את ערייהם והולכים לאיפרelialות אחרות כדי "להתחבא" מן השלטון. ויש שעמדו והודיעו לניציב או לボולי שבמקומם, שהם מזוהרים על נכסיהם כולם, ובלבב שיפטרו אותם מלקבל על עצמן תפקיד בהנחלת העיר או במוסדותיה, אלא שהחוק²⁶ קובע, שאין הווייתור על הנכסים מועיל להיפטר מן השירותים, והמלכות אף היא נקבעה אמצעים קשים כנגד ה"בורחים". הללו²⁷, אין איש-הבולוי יכול להחליף את עיר-מושבו²⁸. מי שרוצה לבקש מן המלכות או עצמה, בדרך של "ሞימה", לילך מ"מקומו" לעיר אחרת — יאנס לעשות את השירותים בשני המקומות כאחד²⁹. אף יש שביקשו הבולווטים "להשתטט" מחיובייהם אלו על-ידי היליכתם לשרת באדמיניסטרציה המלכותית או בצבא. וקונסטנטינוס קבע ההלכה שהבולווטים, ההולך לצבא, יוחזר לעירו לשות חובתו בה³⁰. לאחר מכן נאסר על בולווטים לשמש בקדש בכנסייה הנוצרית בערים³¹. אלא ה"ענינים" הם שזכה להתמנות אפיסקופים וכו'.

נסיבות הללו גרמו לחורבונו של ה"معد הבינוני", ששימש חוט-הסדרה בעיר הרומית, ומילא אף במבנה החברתי בכללו. לצד אחד נסתלקו על-ידי כך שיורי הדמוקרטיה ונשלטה האוליגרכיה הממנית בכל מקום, ולאידך גיסא — הפכה זו משועבדת וכפופה ומדיזללת וגטולת כוח לישא בעול התפקידים, שהמלכות גילגלה אותם מעלה והטילתם על המגדות בעלי היכולת. העיד האוטונומית מלפנים, עם שהוא שומרת על מעצמה ממוקד החירותי, אינה מעתה אלא אמצעי להעברת הלחץ של האדמיניסטרציה הרומית הקשה על המוגייחותשבייה.

כאמור, לא הייתה ה"עיר" שלטת בשטחה שבין ה"חומות" בלבד, אלא מפקחת אף על "תחומה" (territorium). לפרקם היו תחומין הללו נרחבים ביותר. כפרים רבים וגדולים היו שייכים ל"עיר", כלומר כפופים להנחלתה³², ומעלים "מסים" לעיר ומפקחים על ידה. הערים ותחומייהן מהווים אחד היסודות החברתיים אדמיניסטרטיביים במלכיה. לידן מצויים היו שטחים גדולים שלא נתארגנו בדמותן של ה"ערים" הראשונות והם "נכסים המלכות": נכס הקיסר (patrimonium), או בכשי המדינה (fiscus). הללו באו: א) בירושה מן המלכים שמלו בארצות שנכבשו בידי הרומיים. ב) מן ההחרמות של ארצות שמרדו ושל בעלי-אחוות שפשעו כנגד הקיסר או נתחיבו מפני עבריינות אחרת. רוזחים היו נכסים המלכות ביותר באפריקה, במצרים, באתיה הקטנה, אבל מצויים היו בכל איפרelialה, לרבות ארץ-ישראל; והגטיה הייתה לגידול שטחים אלו. שטחים הללו בעיקר כפרים היו ומופקעים היו

²⁶ C.J. 7, 71, 5.

²⁷ C.J. 10, 32, 17. המועדים למגיסטרטים, הבורחים — נכסיהם ניתנו לבאים תחתיהם; ולאחר שתגלה מחבואם, יצטרכו לשמש שנתיים תחת שנה.

²⁸ חוק מימי דיאוקליטיאנוס, 4, 39, 10, C.J.

²⁹ חוק מימי קונסטנטינוס (325), 5, 63, C.J. 10, 5.

³⁰ 17, 23, 10, C.J. (שנת 326).

³¹ 9, 2, 16, Th. 16, 2, C. : שם 2, 16.

³² אונס הבולווטים שמשו על הרוב בעלי-קרקות בתחום של העיר.

מוציאן של ה"ערים", ואח-על-פי שנמצאו בתחוםיהן. הנהלתן נידונה. כשל משקיט פרטימ השיכים לקיסרים ומאורגנת הייתה. בדרך קרקעיהם של בעלי האחוות, האדולמים. שתי שיטות מצויות היו כאן: 1) בעלי-הקרקעות הקטנים והבינוניים, ששימושם מעין אריסים על אדמותם, מפוקחים היו במשרדים על-ידי ה"משגיחים" של הקיסר (*procuratores*) ; הללו הייתה להם במידה רבה אף זכות של שיפוט (*suscitatio*) על האיכרים. 2) יש ושטחים רבים הוחכרו ל"אריסים גדולים" (*conductores*), שנטו את המס (= דמי הארכות) מן האיכרים לעצםם, והיו מעלים למלכות סכומים קבועים משליהם. והרי שארן כאן נתהווה מעמד "בעלי אחוות" גדולות. בשתי דמויות הללו כאחד הייתה המלכות מנהלת את התחומיין הללו, בלי זיקה ל"עיר". אלא שפעמים ניתנה להם לאрисים זכות ההתארגנות למען-קהילות, לצורך עשיית תפקידים ציבוריים בכפרים; מופקעים היו בתרבה אף שלטונו של הנזיב, וקשרים בשירותו במישרין.

בשנית – התחומיין הכהרים החפשיים. בתחוםין הללו פעמים, נמצאו אף ערים גדולות, אלא שאין זו חיקית, במעמד של "פוליס" (*municipium*) או כן – השלטון במישרין הוא בידי האדמיניסטרציה המלכותית, בדמות הנזיב ואנשידישרדו (*officium*). ברם למעשה ניתנו להם ליישובים גדולים לפרקם מעמד של מעיינ-ערים, על מוסדות-הנהלה שלהם.

בהמשך התקופה הקיסרית עד לדיווקלייטיאנוס, ביחס בהמשך המאה ה-1 נתרבו והלכו בעלי האחוות הגדולות (*latifundia*). הללו העצמו והלכו לא רק בתחוםין הכהרים, אלא אף בטריטוריות של הערים. תחlixir התרבותם של "נכסי הקיסר" לא קיפח בתפשטות תחlixir התרבותם של האחוות הגדולות הפרטיות. המשבר שבמאה ה-1, המבוקחות המדיניות והכלכליות, סייעו להעברתן של החקלאות מיוזי האנשיים ה"קטנים", החלשים בשטח הכלכלי והחברתי, לידיים של ה"תקיפים", שידעו להסתגל לשעה ולנצלה להנאותם. אף הוא, יש והיו מתריסים כנגד פיקוחה של ה"עיר" ומפקיעים עצם במידה מרובה מן הכספיות לה. ולא עוד אלא שפעמים סיגלו לעצם. מעין חירות ועצמות אף לפני האדמיניסטרציה הפרובינצילית⁸⁸. סיועה לכך השחיתות, שפשתה בין הערים ובין בעולמו של השלטון הרומי באפרכיות. וכן פותחת במידה מסוימת התקופה הסיאודאלית במלחמות רומי. מזיאות כלכלית-חברתית זו כרוכה באותה הופעה, שעולה ראשונה בדמותה המגבשת והקבועה במשפט הדיווקלייטיאני-קונסטנטיני, – ה' *colonatus*, מוסד זה.

⁸⁸ כרוך הדבר באותה הופעה, שעולה, תחילתה כבר במאה ה-1 – *patrocinium* (= חסות, הגנה). הגძאים – ממיטים ועוشك – הולכים לבקש חסות אצל התקיפים המגינים עליהם, בכח מעמדם הכלכלי-חברתי, כנגד הכספיים וה Każdyים. השווות 4, 16, C. Th. 1, 40, 1. C.J., משנת 328: אם התקיפים (*potentiores*) יעשקו, והנעשקים אינם רוצים או אינם יכולים לעמוד בפניהם, והנשיים אינם יכולים להתערב בעצמתם. ידאו לכך הנשיים, שיביאו את העניין בפני הקיסר או בפני ה' *praefectus praetorio*.

שנפרשנו קצורות מידי. עולה תחילתה באחד החוקים של קונסטנטינוס משנת 332³⁴. ברם לשונו של אותו חוק מלמדנו שלא אותה שעה נתחדש הלה, שכן מדובר הוא בו כאלו קיים היה מ לפניו. ולפיכך סבורים חכמים, וכן הדעת נוتناה, שתתייסד משפט הקולונאטים בידי דיקלייטיאנוס, ואחר-על-פי שלמעשה מטהבר, כי מצוי היה זמן מסרים מלפניו, אלא שלא נתבטס רשמית.

משמעות העיקרי של הקולונאטים: האיכרים עובדים אצל בעלי הקרקעות האריסים (או: כחוכרים) משועבדים וכפאותיהם לקרקע, ואיןם יכולים לנטרש את שדותיהם ומלאכתם, על-מנת להתעסק בעבודה אחרת או בקרקע של אחרים. משפטית אין כאן זיקת-שבוד בין הקולונאטים לבין הבעלים, אלא ביןו לבין הקרקע ולאין עבודתו. אותו שבוד קיים הוא אף לגבי הבעלים; אין הלו רשאים למכור את שדותיהם ולשיר את האריסים, או למכור את האריסים ולשיר את הקרקעות. הקולונאים והקרקעות הקשורות הם אלו בלבד. ועוד, בניהם של הקולונאים משועבדים אף הם למלאת-아버지יהם.

אחר-על-פי שאין כאן, כאמור, שבוד אישו לבעליים, ואף מעמדו המשפטידאיישי של האריס אינו אלא של בונחוריין גמור, מכל מקום למעשה נתן היה הלה במעמד עזין-עבד, והמקורות המשפטיים מזכירים אותו בהיקש לעובדים. על-כל-פניהם מהווים הם את המעד הריגד ביותר בחברה הרומית-הביבאנטית³⁵. הויל והקולוניים מרובים היו בתקופתנו ביותר, הרי הקולונאטים הוליה עמו תמורה חברתית עצומה בעולם הרומי. ומכאן התפקידים היתיר של החוקרים האחרונים בתולדות התהווותו של מוסד זה³⁶.

כאמור, אין לנו ידיעות מן המקורות תחילתו וגורמי של הקולונאטים. ולפיכך רבות הן השיטות השונות בפרשא:

שיטת אחת מבקשת לתלות את הקולונאטים ב⌘מגמת המשטר הדיקלייטיאני-קונסטנטיני לגבות וליזב לבטח את העלאת המסים מן הנתינאים. ולפי שעיקר ההכנסות למלכות באו מעובדי הקרקע, דבר שנעמוד עליין להלן, ולפי שהידות הtinyה של עובדי הקרקע ממוקם למקום או ממלאכתיהם לאומנות אחרת, עשויה הייתה ליטול הרבה מן הייציבות בהכנסת-המסים, לפחות עדין הקיסרים וכפთום לקרקע. ביאור זה אף-על-פי עשויי הוא להוסיף הסבר להתחזות האחרוגת של הקולונאטים בידי התהיקת הקיסרית, מכל-מקום רחוק הוא מלקבלו כגורמו הראשון; הלה וודאי נערץ בנסיבות מכריעות מallow שבאגנרטס פיגאנטימלכתי, כדרך שמעלו הביבו-קורטיה השלטונית.

ויש חכמים שמעמידים עיקרי גורמו של הקולונאטים במסורת-קדומות למן התקופה ההליניסטית בארץ מיסויימות (אסיה הקטנה), שגרסתה שבוד הגיע בזו

³⁴ C.J. 5, 17.

³⁵ חוק משנת 365 אין הקולונאים רשאים למכור מתבואתם או מן peculium (= מקנה) שלהם ללא הסכמת הבעלים.

³⁶ Clauzing, The Roman Colonate, 1925.

של האיכרים-האריסטים להלכה-ולמעשה, ומשבאה רומי – לא בטלת מציאות זו כל הימים, עד שchorה וניעורה בסופה של מאה ג'. אף שיטה זו אין לקיימה אלא למקצת. שכן אין בידיה לבאר את התפשטות הכללית של הקולוניאטוס – בתקופה דילן במלכות רומי, ככלות או רובה – ככלה (בארכ'-ישראל – נתינס רק בשנת 386).

אחרים סבורים שהקולוניאטוס כרוך בוגנות של הקיסרים ליישב את הברברים (הגרמנים) במחוזות-הספר של המלכות האריסטים-מושעבים. ברם אף כאן אין ליתן הסבר לאוთה תופעה במלכות כולה.

עיקר הגורם להתחזות הקולוניאטוס יש לבקש עם חכמים רבים, בתנאים האכלכליים שבמאה השלישית. באותו הימים של אנהרכיה ומלחמות תוכפות ותמותה כלכלית נחמווט ביחס מיוחד האריסטים הקטנים ותבינויים. כובד המסים היוצאים מרח'כל מוטל במיוחד עליהם. הוא הדין הארנוני, שחזרו ונישנו, שהיו נגבות לצורכי הגיוסות המרובים, העוברים ממוקם-למקום. עושקם של החילות ושל השליטונות פגעו ביותר בהם. כל-כך העודת למלאת-הקרקע קשה היה לקבלם, בין פנוי ירידתם של תעשייה והמסחר ובין מפני התיקרותם לרגלי הפתחת המטבח, שగברה בשיעורים. מהילים במאה השלישית, אף עיבודת הנורמאלי של הקרקע פעמים נמנע היה ולסיך יש זו הבחישה ופסקה מלככל כראוי את בעלייתם מסיבות אלו מתחחת לצד אחד הופעת ה-„בריחה“ מן הקרקע, ולצד שני – הפיכתם של האיכרים לאрисטים אצל בעלי ממון ובuali זרוע ומעמד. הללו יכולות היו לטפק לאריסיהם כל-IMALACTIM, להגן עליהם במידה מסוימת מפני עושקיהם – החילימ וסקיד-המלךות. ואין צורך לומר, שהאחוזה הגדולה יכולה לישא בקייפות לשעה יותר מן הנהגה הנוירית.

ולפי שנסיבות הללו נמשכו ימים רבים, אין תימה שפתחה המגמה מצד האיכרים כלפי האריסות הקבועה „שלועלם“, תחת חכירה לשעת ברם מפני התמעתו העובדים בקרקע (הבריחה) וביתר משום שהעבדים, שתחילה היו הם עיקר בכוח-האדם העודד באחוזה הגדולה, נדחקים והולכים אף הם, מעוניינים היו גם-בעליים לקיים את האריסות-שלעלם.

קרוב להגיה שהתחחת זו עלתה תחילת ביוטר-בנכסי-המלךות המרובים. האיכרים كانوا וודאי מובטחים היו יותר מאריסטים מפני העושק של אנשי-השליטון והגייסות, אף הכספייה קלה מיתה כאן. הרי זה המצע הכלכלי-ההיסטוריה להתחנות של הקולוניאטוס. החוקים הכווצים להלכה את האריסטים לקרקעם אינם אלא מבססים. משפטית את המזיאות הכלכלית-חברתית, שנתקינה קודם לכך.

ברם אין צורך לומר, שמל-מקומות חדש צום יש בכך ותמורה חברתית קשה: נטילת דחריות מן האיכרים משמשת סימן לעבדות-שלמעשה. ולירידתם בחברת אלא שזו אחד הביטויים לגיבוש המעדיקו-פראטיבי של המלכות הרומית בפרק דילן בכללו.

כפיתה האריסטים לקרקע באורחיה-החוק משמש ביתוי אחד, אמן מכריע, לשיטת הגיבוש המעדיקו-פראטיבי של המלכות הדיווקיטיאנית-קונסטנטינית. שכן אף

תולדות היהודים באז' בתקופת הפלישה והتلפוז

בעלי האומניות ואחריהם נכפתו לעובודם ולמעמדם בדרך כירזא בזע, בלי שירוד על-ידי כך מצבם החברתי-המשפטי כשל דאייברים.

כבר ידענו על כפיתהם של הבולוחטים לעיריהם ולשירותם לשירותם לציבור-העיר ולמלכות, הם וצאצאיהם. לימי הראשונים של קונסטנטינוס אנו למידם, שאף האומנים בעלי המלאכה משועבדים למלאתם, שעוברת בירושה לבנייהם. אין אדם רשאי לשנות מאומנותו, מדעתו שלו. בהמשך המאה השלישית התחליל מתפתח תהליך הארゴן הכספי של איגוד-האומנים בידי המלכות. בסרך דילן כבר מושלם הפרוץ, ובעל-האומניות מוגבשים באיגודיהם, המשמשים את המלוכה לצורכה. בדמות מס-העבודה בשבייל הצבא והפקידות, וחיויבי-העבודה בחנאים שהמלכות שובעתם. על-ידי כך נוצר מכשיר ייעיל לפיקוח על בעלי המלאכה שלא ישפטו עצמם מעמדם. כך היה האיגוד כלו אחראי לחלקו של החבר היחיד בשירות מלכות. הוא הדין — החיליס-הויטרנים. בניהם נתחינו לעסוק בעבודת-הצבא בדין-הירושה. וכן הפקידים הפיננסיים של המלכות: שירותם עבר לבנייהם בעלה-корחן. זהה השלטה והקשה של המלכות, בתחומין של האומניות, מפקחת על המלאכה ומשעבדתה אף בדמות האטאטייה של החשبية בשיעור ניכר. ביום של דיווקלייאנוס ושל קונסטנטינוס מתרווה שיטת המונופוליזציה של ענפי תעשייה חשובים (ביחוד הבגדים). בתיה המלאכה נעשים נכסי-המלךות, ועובדיהם כפויים לפיקוחה החמור.

נחוור מעתה לעין קצרות במערכות המסים המלכותיים, כדרך שנמייסדה בתקופה הדיווקלייטיאנית-קונסטנטינית. שני מסים עיקריים מצויים היו במלכות הרומית, שמצולים היו על הפרובינציאלים: מס-הקרקע (*tributum soli*) ומס-הגולגולת (*tributum capitatis*). אמנם בהמשך המאה השלישית הולכת הארכונא — *annona* (שהיא «מס יוצא-הכללי» ונגנית לצורכי הצבא העיקרי) ודקפת מעין מס קבוע. החשוב שבשני המסים האמורים היריחו: מס-הקרקע. אלא שלא היה מס זה שווה בין בכמותו ובין בדרכי-גבויו, בכל האיפרכיות כלל. יש שהיתה נגבה בפירות בעין (*natura in*), דרך כלל בשיעור מסוים מן האבול («המעשר»). יש שהיתה נגבה בממון, במיישרין מן הנתיניות לאוצר, ויש שהמלךות קבעה סכום כולל קבוע, שחיבת הייתה ה-«עיר» להעלוותה (*stipendium*), ללא שהאזורים ישלמו ביחידות לקופת-המלךות. בדרך כלל השAIRה רומי במדינות שסופחו אליה הרבה מן הנהג הקדמון במערכות המסים שרוחה בהן בימיהם של השליטים הראשונים. כך נמשך המצב המסתוך עד שבא דיווקלייטיאנוס והניחה יסודות לארגון אחד ולבסיס שווה של מערכות המסים ברחבי המלכה כולה. אפיק-על-פי שימושתו הידועה על פרטיה התקינה הדיווקלייטיאנית, והמקורות (ביחוד: משפטיים) שבידינו מזמן הימים שלאחריו מעוממים הם, מכל מקום קרוב להעלוות קווים עיקריים שלහן: יסוד המס הריהי הייחידה הקרקעית, *wugun* (הצמד), אלא שהקרקע נידוגית, ל גבי שיעור היחידה, לפי ארכותה שלה ולפי מין הפירות שהוא מגדל. ברם לקביעה יהדות המס נטרף גם הכוח העובד: *דאדם*⁷⁷ ותבהמת גורם זה — הכוח העובד —

⁷⁷ ולענין זה נחשבה האסה חצי-גבר.

תקופת רומי הנוצרית

211

נקרא Caput. הרי שבשיטה מצורפת זו הועלה המס מן הקרקע: 1) לפני איכותה, 2) מין-פירומידה, 3) והכוחה העובד שבת (jugatio, capitatio humana, capitatio animalium).

והרי מצוי בידינו מקור לגבי סוריה (ואף וודאי ככלפי ארץ-ישראל) המלמדנו יסודה של שיטה זו ולמיון של דיווקלייטיאנות ואחריו. אנו קוראים בקובץ החוקים הסורי-רומי³⁸: ביוםתא דדווקלטינוס מלכא אתמשחו ארעתא. צוצא, חמש יוגרין דעבוזן עסרא פלתרין כרמא אתתסימיו חדא יוגח. ועסריין יוגרין ארע זרעא דעבוזן פלתרא ארבעין יחבין אגונס יוגון חדא. מאתין ועסריין [וחמש כנין זיתא] קדמיא יחבין אגונס יוגון חדא. ארבעמא וחמשין כנין דוטרא יחבין אגונס יוגון חדא. הבנה אף ארעה, אין ארעה הי דבצירה וסימא דוטרא ארבעין יוגרין דעבוזן פלתרא תמנאיין יחבין יוגון חדא. אין דין טריטה סימא או כתיבא שתין יוגרין דעבוזן פלתרא מאו ועסריין יחבין אגונס יוגון חדא³⁹. הרי שהקרקע נחלקה לפני איכותה לשלושה סוגים: מהסוג א', המשובת, קובעים 20 יוגרה⁴⁰; מן המין השני — 40 יוגרה, מן המין השלישי — 60. חלוקה זו דומה אפוא לו שבסורתה תנאים: זיבורית, ביגונית רעדית. מסתבר שישיטה דיווקלייטיאנות נתבססה על חלוקת מיני הקרקע שמלפניו, שנגאה באיפרכיות: הכרם — חמשה יוגרה קובעים אף הם *sugn* אחד. והזיתים נחלקים אף הם לשני מינים: מין א', המשובת, בהר — 225 זיתים קובעים *sugn* וממהין השני, הגרוע — 450 עצים.

אף מן הפפירות שמיימי דיווקלייטיאנות (297), שנדבר בו להלן, מוכח שהמס נקבע לפי השטח אפסטוקם ולפי פוריותה של הקרקע. מס' הקרקע זה שהטיל דיווקלייטיאנות על האיפרכיות כולן במגמת-השוין (שלא לחלוטין נחבע; עדין נשארו הפרשים בין הפרובינציות) אינו אלא הארנונה (militaris), שנגבתה תמיד בעין ושנידונה תחילת תרומות חובה יוצאה מהכלל; בהמשך המאה השלישי הלכת ונשנתה תכיפות ונחכוונה לתיהפן קבוע. ברום אף מס' הקרקע המסורתית (tributum soli) לא בטל לגמרי, ואפיק-על-פי שערכו בתחום; המקורות מוכיחים שעדיין מצוי היה לפחות באיפרכיות מסויימות, לגבי ארץ-ישראל מלבדים על מציאות המקורות התלמודיים.

הריאו-רגניזציה של המסים בידי דיווקלייטיאנות העלתה אצל החוקרים בעיתות המשכו של מס-הגולגולת. נחלקו חכמים בדבר, יש מהם שאמרו: בטל מס זה, ויש שאמרו: קיימ היה. עיקרה של המחלוקת נעוצה בשתי המשמעויות האפשריות

³⁸ הוצאה Sachau, סעיף 151: גולק, דין קרקע, עמ' 31.

³⁹ = בימי של דיווקלייטיאנות המלך נמדדוי הקרקע. נקבע חמשה יוגרים שהט עשרה פליתרים (= אסטוקם ביזנטית) כרם ייחשבו יוגון אחד, ועשרים יוגרים שדה-יזרע, שהם ארבעים פליתרים. ייחסבו יוגון אחד. 225 עצי זית מובלטים ייחסבו יוגון אחד. 450 עצים שניים... כך אף אדמה. אם האדמה היא פחotta וערוכה שניי 40 יוגרים, שהם 80 פליתרים ייחסבו יוגון אחד. אם זו שלישית מוערכת או כתובה — 60 יוגרים, שהם 120 פליתרים.

⁴⁰ כל יוגרים = 2500 מטרים מרובעים בערך (p. 2507 IX PW).

של השם *caput* או *capitatio*, שהוא בצירוף הכוון לעבוד למס'הקרקע כנ"ל, או מס' אישי ולא זיקת לקרקע. ברם פפיירות אחד שנותפסו לפני זמן מועט⁴¹ הצביע בחלוקת, והחכמים סבורים כיום כולם, שמס'הגולגולת הייתה קיימת אף אחרי דיווקלייטיאנוס.

הഫפיירות הנידונו הוכיחו אידיקטוס של הנזיב במצרים המודיע על ארבעת הקיסרים (דיווקלייטיאנוס, מנסימיאנוס, קונסטנטינוס ומנסימינוס) שגמרו לעkor את הנוהג הנשכח בגבוי מס'הקרקע, שקיים בפרובינציאלים. שכן יש ומשלים פחות מן הראי ויש שימושים יותר מדי, ולפי שהקיסרים דואגים לטובתם של נתיניהם, לפיכך עמדו ותיקנו תקנות לדוחותם של אלו על-ידי שמכאן ואילך נקבע תשלום אחד על כל *aroura* של קרקע, לפי פוריותה, ועל כל גולגולת של הכפריים בהתאם לניל, המינימאלי והמקסימלי (12:62?).

התמדת מס'הגולגולת מוכחת אף מקורותינו. בכמה מקומות בירושלים ובמדרשים נזכרות "ארנוניות" וגולגוליות" מלאחר דיווקלייטיאנוס. למשל בתלונה שם המדרש בפי ישראל על אמות העולם אנו קוראים⁴²: ולא עוד אלא שאתם מגלליין علينا פיסים⁴³ זומיות גולגולות וארנוניות. מס'הגולגולת לא חל מעתה אלא על בני הכהרים, כשם שהארנונה אף היא נטלה על הכהרים, והעירוניות נפטרו הימנו (קונסטנטינוס מעיד עליו על דיווקלייטיאנוס שהטיל את המס' רק על *capitatio* plebs rusticana רשות במלכה מס אחר המוטל על בני הערים והוא הbris argiroon aurum) שמו מעיד עליו שהיה גיבויו אותו בזהב ובכסף (ולא במטבע שערכו פחות אלא במתכת). על-הרוב היה גיבויו קבוע-פאיודי: אחת לחמש או לארבע שנים, והמקורות חלוקים בכך. ויש שהינה נגבה שלא קבוע, עם עליית קיסר חדש, עם חגיון יובל משלו, עם "בשורה" במלכות על מאורע ממשה; לרجل מאורעות אלו היו קבועים אותו בהתאםazon חובה על כלל העירוניות. העדר-קביעות זה קשה היה ביותר לבני הערים, ומכאן התלונות הרבות שמן המאה הד' והה' על הסבל הכרוך בגבייתו של מס זה. מסורת ספרותית אחת מייחסת תיקונו לקונסטנטינוס. וכך היה מס זה נמשך עד לימי של אנסטסיוס קיסר (491–518) שביטלו. לעניין זמן ביטולו נחקרו המקורות הספרותיים. לאחרונה בירר חכם אחד⁴⁴, שחיל בשנת 498. מעיקרו היה מס דילן מס של הסוחרים, ומכאן

Book, Early Byzantine Papyri n. 1. *Etudes de Papyrologie* II 18,⁴¹
Rev. Hist. 1935. *Chronique d'Egypte* 1938 p. 361. BZ 1936, APV 1938,
.CAH XII p. 400

⁴² ירושלמי שביעית פ"ז לה ע"ב.

⁴³ = *tributa soli*, שנמשך קיומם כנ"ל.

⁴⁴ C.J. 13, 10, 2; C.Th. 11, 55, 1

⁴⁵ = ονορούσας = χρυσόργυνος καὶ χρυσόργυνος = זהב וכטף.

⁴⁶ שטיין ב-Hermes, 1918, עמ' 578.

שמו פעמים — *וְסֹסְטָקָג אַלְאָדָעָזָמָעָקָג* (= זהב הנטורים). אלא שנחטף מהר והקיף את כל העוסקים במלאכה ובכל משליחיך שמכניס ממך לבליו, ואפלו בעניות, לרבות אומניות בזויות, כగון החוקת בתיבשות ו„געריהחסק“. המקורות הספרותיים שמן המאה ה-ה' קובלים על המס „שאין לשאותו“ ושיש והורים עניים מוכרים את בניהם לעבדות ואת בנותיהם לוניות כדי לשולם⁷⁷. אחריו היו היה מוטלת בדרך כלל על איגודיהוּ אומנים והסוחרים ששילמו את מסי חביריהם שלא העולים („ברחו“) מפני דוחקם. אחריות קיבוצית זו, שעולה אף ממקרותינו⁷⁸, הכבידה ביותר את העול על הדלים שבאנשי הערים.

⁷⁷ זהה לשונו של זוסימוס 11 (היסטוריה חדשה): קונסטנטינוס הטיל את גיבוי הזהב והכסף על כל העוסקים במתחר, על כל המתעסקים בעבודות הבזיזות והשלחות ביותר, ואף על הזונות. בהתקרב כל שנה רביעית, שבה היו חייבים לשלם את המס, מלאו כל הערים אנהות ודמעות. ושבאת השנה — הרי אוותם שלא יכלו לשלם את המס מפני עניות נתייסרו בכל מני יסורים קשים. האמהות מכרו את בניהן והאבות הרציאו את בנותיהם לוניות מפני תבירות הרכיסארגירון.

⁷⁸ ירושלמי בבא קמא פ"ג ג ע"ג: אהן כריסו ארגירה עד דלא יתני אהן כריסו ארגירה שרי מיר פלאן עביד עיבידתי פלאן עביד עיבידתי. מן דיתני אהן כריסו ארגירה אסור [= כריסו ארגירה זה עד שלא יבוא כריסו ארגירה זה מותר לומר פלאני עשה מלאכתי פלאני עשה מלאכתי; משבא... אסור].